

К-14038
П240279

К-14038

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

№ 35

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК 3

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Ціна 53 коп.

7/34

V.N. Karazin Kharkiv National University

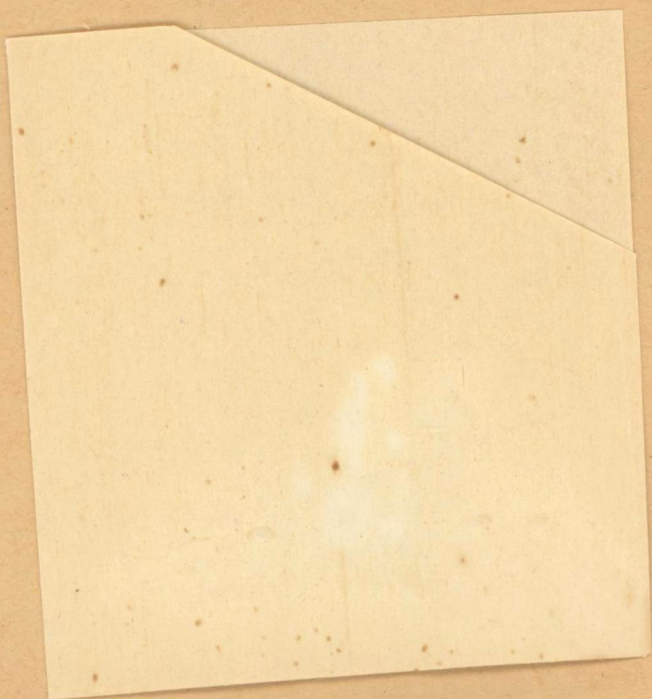

00200202

2

ЦНБ ХНУ

Дата повернення

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 35

ІСТОРИЧНА СЕРІЯ

ВИПУСК 3

70

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1969

70

З М І С Т

I. Громадянська війна і соціалістичне будівництво на Україні		Стор.
В. Є. Тичина. До питання про зовнішньополітичний курс гетьманату під час переговорів про укладення мирного договору з РРФСР у травні—червні 1918 року	3	
М. В. Тимошенко. Участь сільських органів Радянської влади в боротьбі з іноземною інтервенцією і внутрішньою контрреволюцією на Україні (1920 р.)	12	
Б. К. Мигаль. Класова боротьба в українському селі навколо питань землеустрою (1921—1925 рр.)	20	
II. Питання нової історії		
С. Л. Каїров. До питання про збройне повстання 1941 року в Югославії	28	
Л. О. Пашковський. Діяльність Г. І. Бакалова та М. С. Державіна у справі розвитку радянсько-болгарських культурних відносин у 20—30-х роках	33	
Ю. Г. Литвиненко. Профспілки Індії та міжнародний робітничий рух у 1927—1929 рр.	42	
В. В. Зайцев. Політика Англії у зв'язку з другою Балканською (міжсоюзницькою) війною 1913 року	46	
III. Питання історії середніх віків, стародавнього світу і археології		
О. В. Лікар. Боротьба Болонської комуні проти Фрідріха II Гогенштауфена	51	
В. О. Устинова. Аспург та аспургіани	58	
А. О. Моруженко. Городища скіфського часу на території лісостепу Європи	65	
Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєв. До питання про виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури	74	
IV. Питання історіографії		
Л. Я. Андреев. Збройна боротьба в українському селі в 1920 р. в радянській історіографії 20-х років.	82	
А. І. Митряєв. Оцінка Яна Гуса в працях радянських істориків	89	
В. С. Шиловцева. Російські дворянські та буржуазні історики 40—50-х років XIX століття про кризу та падіння Римської республіки	95	

Редакційна колегія:

*В. І. Астахов, А. П. Ковалівський, С. М. Королівський,
Б. К. Мигаль (відповідальний секретар), І. К. Рибалка,
С. І. Сідельников (відповідальний редактор),
Б. А. Шрамко.*

Редактор *О. М. Відмиш*
Техредактор *Л. Т. Момот*
Коректор *Т. О. Жигальцова*

Здано до набору 5.VI 1968 р. Підписано до друку 8.V 1969 р. БЦ 50150. Формат 70×108¹/₁₆. Обсяг: 6,5 фіз. друк. арк., 9,1 умовн. друк. арк., 8,9 обл.-вид. арк. Тираж 500. Зам. 1801. Ціна 53 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі.
Харків-3, Університетська, 16.

І. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА І СОЦІАЛІСТИЧНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ГЕТЬМАНАТУ ПІД ЧАС ПЕРЕГОВОРІВ ПРО УКЛАДЕННЯ МИРНОГО ДОГОВОРУ З РРФСР У ТРАВНІ-ЧЕРВНІ 1918 РОКУ

В. Є. Тичина

Дана тема ще не висвітлювалась в історичній літературі¹. З'явилась вона в результаті поглибленого вивчення всієї проблеми — боротьби проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. Вивчення її дає можливість викрити ті політичні комбінації німецького імперіалізму на Україні, які так зручно приховувались за «ширмою» «хлібного миру» та грабіжницького Брестського договору.

Новий маріонетковий уряд, нав'язаний Україні німецькими інтервентами в кінці квітня 1918 року, став не тільки ретельним виконавцем економічної політики окупантів, а й надійним знаряддям їх експансіоністського курсу на Сході та боротьби з російською революцією і більшовизмом. Попереднє недовір'я завойовників до Центральної ради змінилося у травні повним контактом з гетьманом-германофілом Скоропадським. Зрозуміло, автор не ставить перед собою мету розглянути всі аспекти поставленого питання, а вдається до аналізу найголовніших істотних його сторін.

Загарбавши Україну, німецькі окупанти сподівались швидко здійснити доктрину «світового панування». Але імперіалісти жорстоко прораховувались. Вони зустріли на Україні несподіваний опір повсталого народу і змушені були скоро переконатись у переоцінці своїх можливостей. Та навіть за цих умов німецькі загарбники не хотіли відмовлятися від своїх широких експансіоністських планів. Фантастичні мрії про створення великого протекторату з центром на Україні, про ліквідацію Східного фронту і перенесення основної боротьби на Захід не давали їм спокою аж до повної кризи і краху окупаційного режиму на Україні.

Така політика німецького імперіалізму не могла, звичайно, не загрожувати інтересам блоку Антанти і США. Проте ці держави не пере-

¹ Окремі «фрагменти» цього питання можна знайти в загальнопланових працях українських істориків: Є. М. Складенко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини. К., 1960, розділ III; Г. Заставенко. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. Київ, 1959, розділ II; О. Ю. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918—1920). Львів, ЛДУ, 1964, розділ I; Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. М., 1966, глава I, розділ 3; В. Є. Тичина. Боротьба проти німецької окупації на Чернігівщині у 1918 р., Харків, ХДУ, 1959 р., розділ II та ін.

шкоджали німецьким завойовникам, бо йшлося про підготовку походу проти Радянської Росії, про те, щоб покінчити з більшовизмом. Основну роль у цьому Антанта відводила німецькому імперіалізму, який мав зручний «український трамплін» для воєнного стрибка в Центральну Росію.

Поява американо-англійських військ на радянській території весною—літом 1918 року прискорила підготовку німецьких окупаційних військ і гетьманського уряду до війни з Радянською Росією. Ні Брестський договір, ні дипломатичні запевнення не заважали німецьким експансіоністам готувати удар «в спину» Радянській владі.

Гетьман Скоропадський брав найактивнішу участь у підготовці нової агресії німецьких військ. Всі його дії від сформування октябристсько-кадетського кабінету на чолі з Х. Лизогубом до відновлення буржуазно-поміщицької диктатури та створення чорносотенно-білогвардійського центру в Києві служили спільним з Німеччиною експансіоністським цілям.

Відразу ж після гетьманського перевороту на Україну потяглися недобитки російської і донської контрреволюції. Сюди були викликані царські генерали Лукомський, Драгомиров, міністри та інші діячі царського двора — Гурко, Нелідов, Шульгін, Шебеко, Рябушинський. На початку літа Скоропадський урочисто прийняв царицю-матір, великого князя Дмитра Павловича, свиту підданих бувшого двора, членів Державної думи, банкірів ряду великих банків Петрограда, Москви, промислових магнатів; до Києва прибули тисячі білогвардійських офіцерів. Чимало прибулих було влаштовано гетьманом у державному апараті та міністерствах¹. Решта розгорнула активну діяльність у створених контрреволюційних центрах «Наша батьківщина», «Московський центр», «Південний центр», «Південна армія», «Союз рятунку Росії» та в інших, що ставили своїм завданням реставрацію монархізму в Росії².

Всі організації стали широко пропагувати ідею відновлення на російському престолі династії Романових. У Києві поширювались чутки, що Микола Романов «відкупився від червоногвардійців за велику суму і переходується»³. Царські генерали розповсюджували відозви з закликом до єдності «білого фронту проти червоної Москви».

Незважаючи на «самостійницькі» ідеали буржуазних націоналістів, кадети й октябристи і навіть чорносотенці входили з ними в контакт для спільних дій проти більшовизму. Контрреволюцію, як відзначав Д. З. Мануїльський, об'єднувало прагнення до якнайскорішого розгрому Радянської влади шляхом мобілізації всіх можливих сил і ресурсів України та Півдня Росії⁴.

Найактивнішу діяльність в цьому напрямі розгорнули кадети і октябристи, які мали тісні контакти з гетьманським урядом, входили до його складу⁵, і через свого «прем'єра» Лизогуба впливали на Скоропадського та окупаційне командування. На їх думку, гетьманський переворот створював найкращі умови для консолідації антибільшовицьких сил і відновлення Великої Росії⁶.

Всі білогвардійські центри в Києві знайшли спільну мову з німецьким представництвом, настійливо пропонували свою участь у вироблен-

¹ Архив русской революции, т. 8, стор. 180.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 74, арк. 77.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1532, оп. 3, спр. 4, арк. 54.

⁴ «Коммунист», 7 листопада 1918 року.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 74, арк. 77.

⁶ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. Київ, 1937, стор. 310.

ні конкретних планів походу на Росію¹. Правда, уряди німецьких держав, як відомо, не мали наміру встановлювати «єдину неділиму». Плани німецьких мілітаристів передбачали залежні «протекторати» на Сході на базі розчленованої Росії². Але, зрештою, це не перешкодило об'єднанню сил для спільної боротьби з більшовиками. Крім того, німецькі імперіалісти виходили з тієї конкретної обстановки, що склалася для них на Україні та на Західному фронті влітку 1918 року. Скрізь їх становище було далеко не блискучим. Не вистачало сил навіть для збереження завойованого³.

Тим часом ідеї «світового панування» були настільки живучими, особливо серед військових партій, що перші-ліпші «союзи», які могли сприяти Німеччині в досягненні її політичних цілей, зустрічали всебічну підтримку. Ось чому німецьке командування не тільки дозволило гетьману вести політику активної підтримки контрреволюційно-білогвардійського блоку, а й санкціонувало створення регулярного «українського» війська. Причому, поширення монархічних ідей уже не лякало німецьких «союзників»⁴, бо німецькі завойовники могли поставити на російський престол кандидата на свій вибір і зробити це так само легко, як було на Україні. Німецька воєнщина намагалась використати всі можливості, щоб випередити в цьому відношенні Антанту і захопити ініціативу інтервенції в свої руки. Гетьманський уряд одержав інструкції прискорити підготовку ударних збройних сил як на Україні, так і поза нею.

Відавши влітку розпорядження про поповнення охоронних частин та про початок набору добровільців у спеціальні загони «українського» війська поки що на базі галичанських гайдамацьких кошів⁵, Скоропадський посилює зв'язки з білогвардійськими центрами всієї Росії. Він відкриває тримільйонний кредит білогвардійцям «Північної армії» у Пскові⁶, 10 млн. крб. виділяє «Добровольчій армії»⁷. Генералу Краснову призначає наряди на одержання з українських складів зброї і набоїв, фінансує формування частин Донського війська на Україні, надсилає на Дон і Кубань продовольство⁸ та подає фінансову підтримку духовенству православної церкви. Скоропадський домовляється і влітку з контрреволюційними «урядами» Дону, Кубані, Терека, Криму, Грузії та ін. Першим военно-оперативним актом стає наказ про концентрацію німецько-гетьманських військ і їх баз в північно-східній Україні, зокрема на Чернігівщині та на Харківщині.

Оскільки на перешкоді німецькій експансії стояв Брестський договір, то німецьке командування і гетьманат вишукували різних приводів, щоб загострити відносини з урядом РРФСР, а потім використати напружену обстановку в своїх загарбницьких цілях. У всякому разі українські маріонетки були досить зручною ширмою для окупантів. Тим більше, що Україна формально не мала укладеного з Росією миру і вважала себе в стані війни з Радянською країною з 6 грудня 1917 року⁹. Це давало можливість німецько-гетьманським військам продов-

¹ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. Київ, 1957, стор. 40.

² Г. Заставенко. Крах німецької інтервенції на Україні 1918 року. Київ, 1959, стор. 13.

³ М. Л. Лещинский. Банкротство военной идеологии германских империалистов. М., 1951, стор. 168—174.

⁴ Держави четвертого блоку.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1266, оп. 1, спр. 79, арк. 152.

⁶ ЦДАЖР, ф. 1064, оп. 2, спр. 12, арк. 8.

⁷ Там же.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3696, оп. 1, спр. 1, арк. 3—4.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1064, оп. 1, спр. 112, арк. 2—3.

жувати наступ, згідно з «географією» Винниченка¹, в напрямі Курська, Воронежа, Орла, Крима, Дону і Кавказу. Так, у квітні-травні німецько-гайдамацькими загонами була вже захоплена значна частина російських територій. Під окупацію підпали Путивльський, Рильський, Суджанський, Грайворонський, Белгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський—Воронезької губернії; до Поліського округу були приєднані Пінський і Мозирський повіти². Жертвами експансіонізму стали міста Таганрог, Ростов, Новоросійськ. Всупереч договору німці окупували Крим, австрійці—Хотинську область. Продовжуючи далі наступ на північному сході, вони окупували Гомельщину, частину Стародубівського, Новозибківського, а також Обоянського повітів³, та створили стратегічні плацдарми під Курськом, на Воронезькому і Орловському напрямках.

Занепокоєний продовженням агресії, Радянський уряд дав своїм частинам наказ затримати німецькі орди на підступах до Воронежа, забезпечити зв'язок з Курськом, гарантувати безпеку лінії, що зв'язувала Воронезький район з Донською областю та зберегти стратегічно важливі станції Касторна, Чертково, Журавка, Лиски⁴.

Надіслана в кінці квітня нота народного комісара закордонних справ РРФСР до німецького уряду викрила загарбницьку політику експансіоністів: «Ті відносини,— писалось у ноті,— які повинні б існувати сьогодні між Російською Радянською республікою і німецькою імперією, установлені Брестським мирним договором. Російський Радянський уряд вжив з свого боку всіх заходів, щоб Договір цей з нашої сторони суворо дотримувався і щоб таким чином забезпечити нашому народові основний результат Договору — стан миру. Але насправді цього стану миру нема. У південній полосі Російської республіки відбувається дальший рух на північ німецьких військ і зв'язаних з ним українських загонів. Вони наступають на Орел, Курськ і Воронеж, на безсумнівно цілком великоросійські території. Вторгнулись вони і на Таврійський півострів... Одночасно на півночі, у Фінляндії, відбувається захоплення військового майна білогвардійськими загонами, які діють спільно з німецькими десантними загонами і під безпосереднім керівництвом німецьких воєнних властей... Цілком ясно, що такий стан не може довго тривати»⁵.

Проте умови Брестського договору порушувались і далі. Встановивши на Україні владу Скоропадського, окупанти знехтували навіть кордонами, односторонньо встановленими Центральною радою⁶. У зв'язку з цим Радянський уряд надіслав ще одну ноту протесту. А в ноті від 20 травня уряд РРФСР попередив також про недопустимість німецького наступу і на Донському фронті, де німецькі війська далеко зайшли на територію Росії і навіть вели обстріл радянських суден у Новоросійську. «Козаче необхідно,— писав повноважний представник РРФСР у Німеччині Йоффе, щоб подальше просування німецько-українських військ було зупинено, тим паче, що 22 травня повинні початись переговори між Росією і Україною»⁷.

Ще 4 травня з метою ліквідації просування військ на територію РРФСР Раднарком прийняв рішення про роззброєння усіх радянсько-українських загонів, які переходили кордон, а також запропонував пар-

¹ Українські кордони, визначені в III універсалі УНР.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1325, оп. 1, спр. 1, арк. 141.

³ Там же, спр. 18, арк. 72.

⁴ ЦДАРА, ф. 100, оп. 13, спр. 2, арк. 115, 120—121.

⁵ Документи внешней политики СССР, т. I, М., 1957, стор. 269—270.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 311—312.

ламентаріям сторін укласти угоду про негайне припинення воєнних дій і встановлення демаркаційної лінії¹. Демаркаційна лінія (зона) була встановлена². Але війна з гетьманським урядом формально тривала, і цим скористалися німецькі інтервенти. З одного боку вони провокували виступи і наступи гетьманських і білогвардійських загонів на фронтах³. А з другого, на засіданнях змішаних комісій у Москві (травень—червень 1918 р.) Німеччина робила спроби економічно закабалити Радянську Росію⁴.

Пообіцявши німецькі поставки нафти, промислового устаткування, вугілля, представництво Німеччини зажадало, щоб Радянський уряд забезпечив інтереси німецьких монополій, банків, дозволив збільшити капіталовкладення у Російську промисловість на суму 4—5 млрд. марок. Радянський уряд відхилив домагання німецьких монополістів. Адже це був один із варіантів плану повалення Радянської влади шляхом економічної експансії. Тоді німецькі мілітаристи зажадали перегляду і уточнення Брестського договору, намагаючись відсунути кордони далі на схід.

Однак і ця провокаційна спроба імперіалістів була приречена на провал. Радянська країна проявила велику витримку, погодившись переглянути Брестський мир, і виграла момент, вартий цілої битви.

Німеччина в даний час, як підкреслював В. І. Ленін, «ще не могла піти на розрив договору із-за невідповідності до цього. Але вона була б «дуже рада», «поліпшити» його і дістати ще кілька анексій коштом Росії»⁵. Тому «з хвилини на хвилину, з дня на день, треба бути готовими, треба чекати зміни політики в інтересах крайньої воєнної партії»⁶, попереджував Ленін 14 травня. І дійсно, ворожий підступності не було меж.

Не маючи можливості почати широку інтервенцію, німецькі імперіалісти спонукували свою маріонетку якомога довше відтягувати підписання договору з Радянським урядом, а тим часом готувати свої і білогвардійські сили для загального «хрестового походу» на Схід.

Мирна комісія гетьманату по переговорах з РРФСР, яка була створена у травні 1918 року на чолі з реакційним юристом Шелухіним, дістала завдання зволікати представницькі зустрічі та наполягати на перегляді існуючих кордонів. Але зробити це їй не вдалось. Настирливість делегації РРФСР на чолі з Й. Сталініним і Д. Мануїльським примусила нарешті українську делегацію почати 23 травня переговори для укладення мирного договору відповідно до вимог 6 пункту Брестських умов⁷.

Радянська сторона була готова до всього, але те, чого відверто зажадав гетьманський уряд, вразило всіх. Шелухін прямо поставив питання про беззастережне визнання урядом РРФСР анексії ряду російських територій, доводячи, що німецькі війська уже зайняли частину їх і залишається, мовляв, лише оформити те, що має відійти до України⁸. Намагаючись обгрунтувати анексіоністські претензії щодо кордонів України, Шелухін посилався на III універсал, але тут же згадав, що III універсал, як і всі закони і постанови Центральної ради, були ска-

¹ Документи внешней политики СССР, т. I, М., 1957, стор. 280.

² Гражданская война на Украине — 1918—1920, т. I, кн. I, Київ, 1967, стор. 136.

³ Документи внешней политики СССР, т. I, стор. 425—426.

⁴ Там же, стор. 463—466.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 327.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 327—328.

⁷ Документи внешней политики СССР, т. I, стор. 122.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, стор. 70, арк. 96.

совані його ж урядом. Тоді впливло питання про «майнові суперечності між Україною і Росією»¹. Проте і тут Радянська делегація могла б пред'явити значно більше претензій Україні, ніж навпаки. Бо лише збитки, що їй завдала Росії інтервенція, становили сотні мільйонів карбованців. Шелухін знову ухилився від предметних розмов, чим викликав нову ноту Чичеріна до німецького посла Мірбаха від 25 травня 1918 року. «Голова української делегації пан Шелухін,— писалося в ноті,— відмовився вести переговори з російською делегацією на тій підставі, що у повноваженнях російських делегатів було сказано, що вони уповноважуються укласти договір, але не було згадано «мирний», а також на тій підставі, що в них не було сказано, із яких держав складається Російська Федеративна Республіка»².

Звичайно, всі ці моменти легко можна було уточнити на місці, але гетьманська делегація не хотіла встановлення мирних відносин³. Демагогічні заяви про те, що повноваження представництва РРФСР «з формальної сторони не задовольняють юридичних вимог» для ведення переговорів⁴, відбивали позицію зовнішнього курсу гетьманату і окупантів у цьому питанні. «Дипломатична гра» Шелухіна потрібна була їм для обману громадськості, для обвинувачення радянської делегації, яка, мовляв, «сама зволікає справу миру»⁵, а також для прикриття дальшої агресії на території Росії.

І дійсно, німецько-гайдамацькі загони і далі порушували радянські кордони, захоплюючи зручніші лінії, стратегічні вузли і плацдарми для майбутнього військового походу проти Рад. У діях гетьманського уряду і окупантів втілювалось те основне прагнення імперіалістів, про яке цинічно писав Людендорф у своїх спогадах: «Україна нам була потрібна як допоміжна сила для боротьби з більшовизмом»⁶.

Газета «Известия Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов» у статті про «мирні переговори» дала вичерпну характеристику ліцемерства української делегації, гетьманату: «Вся обстановка мирних переговорів говорить за те, що є «хтось», кому вигідно зірвати переговори і до цього прямо йде робота»⁷. А відносно вимоги перенести демаркаційну лінію далі на схід, газета писала: «Ми не знаємо, де проходить ця лінія, яку пропонує встановити українська делегація, але оскільки нам відомо, що українсько-німецькі війська уже дійшли до меж України, якщо тепер думають пересунути фронт на десятки і на сотні верст, то де ж цей фронт має проходити?»⁸.

В кінці травня Шелухін все ще наполягав на виясненні майнових збитків, яких нібито завдали більшовики на Україні, та про ставлення населення окупованих «спірних» територій до питання про включення їх в склад України. Насамперед він зажадав від земських управ ряду північних територій підтверджень про матеріальні збитки. Але бажаних документів не одержав. Так, на вимогу Ніжинського старости від 24 травня про надіслання таких матеріалів, волосні управи Володьково-Дивицька, Мринська, Лосинівська, Липово-Розька та ін., опитавши

¹ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов), М., 1936, стор. 95.

² Документы внешней политики СССР, т. I, стор. 319.

³ Там же.

⁴ Газ. «Відродження», 24 травня 1918 року.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1064, оп. 3, спр. 2, арк. 14, 29—31.

⁶ Є. Л. Людендорф. Мои воспоминания о войне 1914—1918. М., 1924.

⁷ «Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 26* травня 1918 року.

⁸ Там же.

населення, повідомили, що ніяких збитків населенню і волості більшовики не завдали¹. Не на користь української делегації скінчилися і переговори з приводу «спірних» територій.

Ще під час радянсько-німецьких переговорів уряд РРФСР зібрав матеріали проведеного в цих районах референдуму². Матеріали свідчили, що населення не бажає приєднуватись до окупованої України. Пропозицію про повторення референдуму радянський уряд подав і українській делегації. Але Шелухін по суті нічого на це не відповів, бо воля робітників і селян «спірних» районів була йому добре відома. Трудящі маси не хотіли йти під гетьмансько-поміщицьке ярмо.

Навіть трудящі українських територій (на Чернігівщині) і ті не бажали приєднуватись до гетьманської України. Першим про це заявив ще у квітні обласний виконавчий комітет неокупованих районів Чернігівщини: «На долю наших повітів випало завдання організувати опір ворожому нашестю. З величезними труднощами обласній Раді 7-го скликання і військово-революційному штабу чотирьох північних повітів при підтримці військових частин із центру вдалось зупинити наступ ворога, відстоявши частину Чернігівської губернії»³.

Ще більше викривала загарбницьку політику німецько-гетьманських імперіалістів резолюція про поточний момент Почепської Ради робітничих і селянських депутатів. «Дізнавшись про те, — писалося в резолюції, що уряд гетьмана Скоропадського злісно намагається стверджувати про бажання селян і робітників чотирьох північних (це окупованих) повітів Чернігівської губернії приєднатись до України, отже, віддати себе добровільно в кабалу урядові гетьмана Скоропадського, якого підтримують німецькі імперіалісти, об'єднане засідання рішуче протестує проти подібних посягань і брехливих тверджень про бажання Почепського району йти під його Скоропадського. Трудове селянство... твердо стоїть на захисті завоювань революції»⁴.

Ще рішучіші протести заявляли трудящі «спірних» (російських) територій. «До нашого відома дійшло, — говорилось в протесті громадян Хотимської волості (на Брянщині) від 7 червня 1918 р., — що при укладенні мирного договору Російською республікою з Україною, німецькі і українські імперіалісти мають претензію на повіти Чернігівської губернії та інші райони демаркаційної лінії. Ми, мешканці, що межують з Чернігівською губернією і демаркаційною лінією, зібравшись сьогодні на мітинг при Хотимській волосній Раді в кількості 6 тис. чол., протестуємо найкатегоричнішим чином проти насилля, що його чинять над трудовим народом імперіалісти Німеччини, України і самозванної Білоруської Ради, і заявляємо, що залишаємось вірними Радянській Республіці і за її підтримкою будемо боротись до останньої краплі крові за владу трудового народу, а такою владою, єдиною в світі є Російська Радянська республіка»⁵. Про це ж саме говорили селяни Пропойської волості, трудящі Рильського повіту, мешканці с. Старосілля та ін.⁶ Більшість територій Стародубівського повіту була також у руках повсталого революційного селянства⁷. У відповідь провокаторам і зрадникам тру-

¹ Ніжинський філіал держархіву Чернігівської області, ф. 178, оп. 1, спр. 3436, арк. 4, 5, 7, 11.

² ЦДАФА, ф. 8, оп. 1, спр. 21, арк. 15—17.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1459, оп. 1, спр. 2, арк. 15.

⁴ «Известия Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 25 травня 1918 р.

⁵ Разгром немецких захватчиков в 1918. М., 1943, стор. 138—139.

⁶ В. Е. Тичина. Борьба проти немецких оккупантов на Чернігівщині в 1918 р. Вид-во ХДУ, Харків, 1959, стор. 20—27.

⁷ Газ, «Беднота», 5 червня 1918 р.

дящі демонстрували свою непохитну волю відстоювати свою свободу. «Ми заявляємо себе російськими підданими»¹. Такою була воля трудящих.

Все це свідчить про віроломство української делегації, про те, що анексії чужих територій вона вимагала за вказівкою німецьких імперіалістів.

Слід, до речі, відзначити, що «шелухінську географію» з головою викривали і самі гетьманські сатрапи. Так, Харківський староста дуже неохоче йшов на приєднання до своєї губернії Рильського повіту, який, за його словами, ніколи не входив до України. Але «не включення його в склад якої-небудь губернії викликає велику незручність як для урядових закладів, так і органів самоуправління»². Ще характерніше демонстрував свій подив з цього приводу начальник дорожніх робіт прифронтової смуги. Нові кордони України заплутали його остаточно і він просить департамент шляхів терміново надіслати йому карту, де були б зазначені нові кордони з Великоросією, «без чого не можу виконувати робіт»³.

Російська Радянська делегація принципово відстоювала своє право на всі російські території, в тому числі на Крим, Донську область і навіть на Донецьку республіку, які були загарбані окупантами⁴.

Але в зв'язку з відсутністю договору вороги завжди могли чинити агресивні акції, чи навіть розпочати інтервенцію, не несучи за це ніякої юридичної відповідальності. Лише 12 червня, завдяки великим зусиллям дипломатії, Радянській країні вдалось, нарешті, підписати договір з Українською державою, та й то тільки про перемир'я⁵. На основі цього договору воєнні дії між сторонами формально припинялись, була уточнена демаркаційна зона, встановлювався порядок евакуації громадян, відновлювались заліничне сполучення, поштові зв'язки тощо⁶. Комісії прийшли до висновку, що на основі перемир'я є підстави відновити товарообмін, зокрема такими товарами, як хліб, вугілля, цукор, метал, ліс, сіль, нафта тощо⁷. В Москві створювалось українське консульство у складі 55 чол.⁸.

Отже, переговори про мир з вини гетьманату не були завершені. Гетьманат визнає «Донську республіку» самостійною державою⁹. Крим залишався в руках окупантів, а доля чорноморського флоту стала найгострішим питанням тривалої дипломатичної боротьби¹⁰.

Донська контрреволюція таким чином одержала ще раз підтримку від гетьманського уряду і не забарилась за це віддячити новим наступом проти Червоної Армії на Південному фронті. На Україні вона активно допомагала німцям і Скоропадському приборкувати повсталий народ, зокрема в районах східного Донбасу. Разом з тим Шелухін добився повного задоволення вимог Чернігівського старости про концентрацію німецьких військ в губернії¹¹ для дальшої боротьби з більшовизмом, який «уперто» тримався в чотирьох північних повітах¹². Всім старостам прикордоння гетьманат дав вказівку не пропускати без контролю з Росії ніяких

¹ Газ. «Известия ВЦИК», 2 липня 1918 р.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1216, оп. 1, спр. 78, арк. 93.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2200, оп. 1, спр. 20, арк. 112.

⁴ Там же, ф. 1216, оп. 1, спр. 70, арк. 96.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1236, оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

⁶ Там же.

⁷ Документи внешней политики СССР, т. 1, стор. 470—471.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 33.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 24.

¹⁰ Документи внешней политики СССР, стор. 247, 282, 284, 314, 351 и т. д.

¹¹ «Черниговская земская газета», 31 травня 1918 р.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 27.

вантажів¹. З Кримом були встановлені тісніші зв'язки². Скоропадський турбувався, щоб південний тил України був надійним, а основна боротьба щоб зосереджувалась на північному Сході, де створювався міцний кулак ударних німецько-білогвардійських та гайдамацьких сил. Початок формування в кінці літа корпусів гетьманської регулярної армії, зосередження тут все більшої кількості козачо-білогвардійських військ, концентрація під Києвом польського корпусу та інші заходи не викликали ніякого сумніву в тому, що «зовнішній курс» гетьманату відповідав планам німецьких експансіоністів на Сході. І в цьому полягала основна небезпека військової політики буржуазно-поміщицької диктатури на Україні.

Переговори уряду РРФСР про укладення миру з гетьманом тривали й далі. Та сам факт їх формального ведення з боку української делегації не давав надії на успіх. Шелухін кожен раз залишав за собою «право» обривати засідання комісії там, де йому (тобто німецьким імперіалістам) було вигідно.

Але революційна боротьба українського народу, а також сила доводів радянської дипломатії зривали спроби німецько-гетьманських загарбників поширити воєнну інтервенцію³ на територію Радянської країни. Восени 1918 року внаслідок загального збройного повстання на Україні німецькі експансіоністи, а разом з ними і влада гетьманату, зазнали краху.

* *

*

Політичне запроданство українських буржуазних націоналістів дорого обійшло не тільки українському народові. Загострення в зв'язку з інтервенцією громадянської війни в країні привело до надмірного напруження всіх сил Радянської держави і коштувало їй величезних матеріальних і людських втрат. Ось чому політичні маневри імперіалістичних кіл мусять постійно насторожувати справжніх поборників миру і соціалізму. Радянський уряд зумів не допустити, щоб провокаційні конфлікти вилились у кровопролитну війну з німецьким імперіалізмом. Справа миру була виграна завдяки повстанням народних мас, радянській дипломатії та ідеям соціалістичної революції, що поширились не тільки на Сході, але й на Заході.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1064, оп. 3, спр. 1, арк. 27.

² Там же, арк. 39.

³ Документи внешней политики СССР, т. I, стор. 280—359.

УЧАСТЬ СІЛЬСЬКИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В БОРОТБІ З ІНОЗЕМНОЮ ІНТЕРВЕНЦІЄЮ І ВНУТРІШНЬОЮ КОНТРРЕВОЛЮЦІЄЮ НА УКРАЇНІ (1920 р.)

М. В. Тимошенко

Весною 1920 р. у зв'язку з новою спробою міжнародного імперіалізму задушити Радянську владу перед радянськими органами постало завдання посилити боездатність Червоної Армії, допомогти їй всім необхідним для переможного завершення боротьби з ворогом. Величезна робота в цій галузі була проведена волосними та сільськими виконками і ревкомми та незаможним селянством України. В статті висвітлюється діяльність сільських органів Радянської влади в період боротьби з іноземною інтервенцією та внутрішньою контрреволюцією. Це важливе питання спеціально не досліджувалось. В працях ряду істориків розглядаються тільки окремі сторони вказаної проблеми¹.

Короткий мирний перепопочин, здобутий в результаті перемоги над білогвардійською армією Денікіна, був порушений урядом буржуазно-поміщицької Польщі. 25 квітня 1920 р. армія білополяків напала на Радянську Україну. «Війна з Польщею нам нав'язана, — говорив В. І. Ленін, — ні найменших замислів проти незалежності Польщі ми не маємо... але, незважаючи на всю нашу поступливість, нам все-таки нав'язують війну, а раз так, ми всі повинні піднятися як один, щоб захистити і себе, і Україну від натиску польських імперіалістів»².

Центральний Комітет партії під керівництвом В. І. Леніна розробив програму мобілізації сил радянського народу на боротьбу з білополяками. Ця програма знайшла своє відображення в тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», опублікованих 23 травня 1920 р. в «Известиях ЦК РКП(б)». Важливу роль у мобілізації сил українського народу на боротьбу з панською Польщею відіграв також IV Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувався у Харкові з 16 по 20 травня 1920 р. З'їзд прийняв Маніфест до селян, робітників, бійців Червоної Армії і всіх трудящих України, в якому роз'яснювався грабіжницький характер війни буржуазно-поміщицької Польщі, зрадницька роль запроданців українського народу, очолюваних Петлюрою. Маніфест

¹ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. «Наука», М., 1966; Л. Л. Потарикіна. Ревкоми України в 1918—1920 рр. Вид-во АН УРСР, К., 1957; Г. М. Шевчук. Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на півдні в 1920 р. Вид. АН УРСР, Київ, 1956; С. Н. Саженюк. Комуністична партія — організатор і керівник боротьби трудящих мас проти білопольських загарбників на Україні в 1920 р. Вид-во Київськ. ун-ту, 1959.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 95.

закликав зміцнювати фронт і тил, допомогти всіма способами Червоній Армії у справі розгрому ворога.

Сільські органи Радянської влади доклали максимум зусиль, щоб організувати гідну відсіч білополякам. Як програму рішучих дій сприйняли вони Маніфест IV Всеукраїнського з'їзду Рад. Текст Маніфесту розповсюджувався серед селян. Члени волосних ревкомів, виконкомів, інструктори вищих органів Радянської влади виїжджали на місця, влаштовували мітинги, де читався і обговорювався Маніфест, приймалися відповідні постанови. Так, голова Чугуївського волосного ревкому об'їхав всі села волості, де він проводив мітинги, читав та роз'яснював селянам зміст Маніфесту¹. Пісчанський волосний з'їзд Рад Балтського повіту на Одещині після обговорення Маніфесту постановив «всіма силами підтримувати Радянську владу і Червону Армію як захисницю інтересів трудящих, а також боротися проти всіх контрреволюціонерів і бандитів»². На багаточисленних мітингах і з'їздах селяни заявляли про свою готовність віддати сили для боротьби з інтервенцією. На мітингу в Аннінській волості Єлисаветградського повіту 20 травня 1920 р. 526 селян вирішили «віддати всіх останніх кращих синів, щоб розбити польську шляхту, віддати все Червоній Армії»³. Подібну резолюцію прийняли і загальні збори громадян с. Старо-Михайлівки Мар'їнській волості Юзівського повіту на Донеччині⁴. Скрізь українське селянство гнівно засуджувало грабіжницьку війну, обіцяло на перший заклик робітничо-селянської влади із зброєю в руках виступити проти польських інтервентів. Нарком освіти РРФСР А. В. Луначарський, що здійснював в той час поїздку по Україні, в телеграмі на ім'я голови Раднаркому В. І. Леніна, характеризуючи становище на Україні, повідомляв: «В містах і селах однодушний порив до єднання проти поляків»⁵.

Цей порив і прагнули використати органи Радянської влади і місцеві партійні організації, щоб мобілізувати всі сили на розгром ворога. Вони проводили величезну роботу по роз'ясненню населенню справжніх цілей і намірів польського буржуазно-поміщицького уряду Пілсудського, говорили селянам правду про зрадницьку діяльність українських буржуазно-націоналістичних організацій. Крім представників виконкомів, ревкомів і Рад перед селянами часто виступали командири і представники військових частин. Їх виступи завжди користувались незмінним успіхом. Командир рушнично-кулеметного парку т. Боровков 15 липня 1920 р. перед селянами Журавлівської волості Брацлавського повіту виголосив промову про добровольців Червоної Армії. Декілька чоловік виявили бажання негайно вступити до лав Радянських військ⁶.

Питання про боротьбу з білополяками стояло на засіданнях волосних і сільських виконкомів і Рад, на зборах голів і секретарів місцевих виконкомів і ревкомів, на засіданнях безпартійних селянських конференцій. Приймалися рішення про організацію допомоги частинам Червоної Армії, які боролися з польськими загарбниками. Під гаслом єднання селян з робітниками для відсічі інтервентам-білополякам пройшов 30 травня 1920 р. Вовчанський повітовий з'їзд волосних і сільських виконкомів, де спеціально обговорювалось питання «Війна

¹ Харківський облдержархів, ф. Р-452, оп. 1, спр. 4, арк. 494.

² Одеський облдержархів, ф. Р-2106, оп. 1, спр. 103, арк. 185.

³ ПА ІІІ ЦК КПУ, ф. 57, оп. 1, спр. 309, арк. 29.

⁴ Донецький облдержархів, ф. Р-261, оп. 1, спр. 1, арк. 32.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 899, арк. 5.

⁶ Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918— грудень 1920 рр.). Документи і матеріали, Вінницьке книжк.-газ. вид-во, 1959, стор. 360.

з Польщею і завдання виконкомів»¹. Делегати з'їзду представників волвиконкомів Харківського повіту 3 червня оголосили з'їзд мобілізованим. З'їзд звернув особливу увагу на необхідність забезпечення фронту і тилу хлібом і підкреслив, що виконання продрозверстки є повинністю, яку селяни мають виконувати повністю і якомога швидше².

Такий підхід до справи був характерним для діяльності сільських органів Радянської влади. Члени виконкомів, ревкомів і Рад розуміли, що без забезпечення Червоної Армії всім необхідним не може бути перемоги над ворогом. У першу чергу успіхи Червоної Армії залежали від безперерйного постачання військових частин продовольством, обмундируванням, транспортом. Питання про забезпечення Червоної Армії продовольством пов'язувалося з виконанням продовольчої розверстки. Характерною з цього приводу є постанова з'їзду голів і секретарів сільських виконкомів Згурівської волості Прилуцького повіту на Полтавщині від 23 червня 1920 р. «Щоб перемогти польську, а разом з тим і світову буржуазію, — говорить у постанові, — повинна бути нагороджена Червона Армія і пролетаріат міст і сіл, бо голодна армія не зможе перемогти буржуазію на воєнних фронтах, а голодний робітник не в змозі боротися з господарською розрухою... А тому, щоб нагодувати Червону Армію і голодний пролетаріат міста і села, ми повинні виконати державну хлібну розверстку...»³. Протягом всього 1920 р. одним з найголовніших завдань сільських органів Радянської влади якраз і було виконання продовольчої розверстки. Більшість ревкомів, виконкомів і Рад з честю справилися з цим завданням, тим самим внісши значний вклад в справу зміцнення боездатності Червоної Армії. Роздорівська волость Олександрівського повіту на Катеринославщині здала по розверстці на 6 тис. пуд. хліба більше, ніж передбачалося⁴. Як свідчать дані Лебединського повітового продовольчого комітету Харківської губернії, за перші шість днів «Продовольчого місяця» в повіті заготовлено 10 800 пуд. хліба, 1 550 пуд. картоплі, 45 пуд. сала, 4500 шт. яєць, 57 голів рогатої худоби, 57 овець, 26 свиней⁵.

Значну роботу проводили сільські органи Радянської влади в галузі безпосередньої організації збройних сил. Вони брали на облік всіх військовозобов'язаних, проводили в життя накази про мобілізацію населення до Червоної Армії, турбувались про забезпечення мобілізованих обмундируванням, зброєю і продовольством за рахунок куркулів⁶. Першими на заклик про мобілізацію відгукувались комуністи. Члени Березенського сільського комуністичного осередку Чернігівської губернії на своєму засіданні 15 серпня 1920 р. постановили послати на фронт 30% всіх комуністів організації і доручили волпарткому протягом трьох днів провести в життя цю постанову⁷. У Ямпільському повіті на Поділлі з'їзд представників волосних ревкомів ухвалив дати по 15 добровольців від кожної волості⁸. З містечка В'язовок Черкаського повіту на Київщині було відправлено на польський фронт 16 добровольців⁹. У Брацлавському повіті на Поділлі селяни виділили для

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 117, арк. 3.

² Харківський облдержархів, ф. F-454, оп. 1, спр. 7, арк. 182.

³ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів. Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 471.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 289, арк. 142.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 749, арк. 61.

⁶ Л. Л. Потарикіна. Ревкоми України в 1918—1920 р. К., 1957, стор. 127.

⁷ ПА ІІІ ЦК КПУ, ф. 26, оп. 1, спр. 30, арк. 30.

⁸ Газ. «Селянська біднота», 25 серпня 1920 р.

⁹ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборн. док. и матер. Госполитиздат УССР, К., 1962, стор. 394.

14-ої армії 3000 коней¹. Все це зміцнювало боєздатність Червоної Армії, допомогло зірвати загарбницькі плани білополяків.

На осінь 1920 р. нова загроза нависла над Україною, на цей час з півдня. Білогвардійці, очолені бароном Врангелем, під час контр-наступу радянських військ проти білополяків ще влітку 1920 р. зробили вилазку з Криму. Вийшовши в тил радянських військ, добре озброєні країнами Антанти врангелівці становили тепер серйозну небезпеку.

У липні 1920 р. ЦК РКП(б) звернувся з листом до всіх парторганізацій про мобілізацію сил на боротьбу з Врангелем. Перед партійними і радянськими органами ставилося завдання зосередити увагу на Кримському фронті і негайно вжити заходів до посилення боротьби з новим ворогом.

Відповідаючи на заклик партії, місцеві партійні і радянські організації провели серед населення велику агітаційно-масову роботу. Так, 29 серпня 1920 р. майже всі комуністи Валківської повітової парторганізації виїхали в села повіту і розгорнули широку агітацію на тему: «Запис червоних добровольців на врангелівський фронт»². 12 вересня в Харківській губернії розпочалася кампанія «Добий Врангеля»³. Сільські органи Радянської влади роз'яснювали небезпеку, яка загрожувала робітничо-селянській республіці з півдня, закликали тісніше об'єднуватися навколо партійних організацій. Велася робота по вилученню з села всієї зброї, яка зберігалася у куркулів, бандитів, дезертирів. На численних мітингах і селянських сходах представники місцевих органів Радянської влади роз'яснювали селянству, яку величезну шкоду Радянській владі наносять ті, хто ховає зброю, конче необхідну Червоній Армії.

У вересні 1920 р. Врангель розпочав новий наступ і захопив ряд важливих пунктів, загрожуючи Донбасу. Обставини вимагали вжити максимум зусиль для відсічі ворогові. Неоціниму роль в організації сил на боротьбу з врангелівцями в цей час відіграли комітети незаможних селян — класові організації найбіднішого та середнього селянства України, які створювалися на основі закону Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 9 травня 1920 р. при безпосередній участі сільських органів Радянської влади. Восени 1920 р. Україна покритася густою сіткою комнезамів. На 1 листопада 1920 р. було організовано понад 10 тис. комітетів, які об'єднували більш як 1 млн. незаможників⁴.

2 жовтня 1920 р. В. І. Ленін звернувся до незаможних селян України з листом, в якому закликав їх допомогти Червоній Армії у розгромі Врангеля. «Хай же всі і кожен стане грудьми на захист проти Врангеля! Хай усі комітети незаможних селян напружать, як тільки можна, свої сили, допоможуть Червоній Армії добити Врангеля»⁵. Цей заклик вождя пролетарської революції був зустрінутий з захопленням. На мітингах, з'їздах, конференціях незаможні селяни обіцяли не шкодувати сил для розгрому ворога. На сході у с. Березівці Колонтаївської волості Богодухівського повіту лист В. І. Леніна незаможники зустріли дружним вигуком «ура» і криками: «Доб'ємо Врангеля!», «Хай живе мир!», «Хай живе товариш Ленін!»⁶.

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни..., стор. 676.

² ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 2, оп. 1, спр. 131, арк. 30.

³ Харківський облдержархів, ф. Р-454, оп. 1, спр. 7, арк. 134.

⁴ М. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. Політвидав України, К., 1965, стор. 17.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 277.

⁶ Комітети незаможних селян Харківщини, 1920—1933 рр. Збірник документів і матеріалів. Харківськ. книжк. вид-во, 1961, стор. 92.

Зусилля комнезамів і органів Радянської влади на селі були спрямовані в першу чергу на мобілізацію сил для боротьби з Врангелем. Багатолюдні мітинги пройшли в Миколаївському повіті на Херсонщині. На мітингах виносились резолюції про рішучу боротьбу з Врангелем і про явку на мобілізацію¹. У Сурсько-Михайлівській волості Катеринославської губернії до Червоної Армії записалося 200 добровольців². Багато червоних добровольців дала Херсонщина. Селяни з'являлися на збірні пункти з своїми кіньми, сідлами і обмундируванням³.

Питання мобілізації сил на розгром Врангеля восени 1920 р. обговорювалося на всіх з'їздах і конференціях, на засіданнях Рад і виконкомів. Часто практикувалися спільні засідання сільських і волосних виконкомів, ревкомів і Рад з комітетами незаможних селян. Величезною популярністю в цей час користувались лозунги «Доб'ємо Врангеля!», «Незаможник! На куркульського коня проти Врангеля!» і т. п. Серед селянської бідноти розгорнувся масовий рух за створення кавалерійських частин. Ревкоми, виконкоми та комнезами відбирали у куркулів коней, обмундирування і передавали їх бідноті, яка в складі кавалерійських загонів відправлялися на фронт проти Врангеля.

На засіданні Будянського волвиконкому Харківського повіту за участю представників волосного комнезаму 13 жовтня 1920 р. обговорювалося питання про мобілізацію незаможних на врангелівський фронт⁴. Загальні збори Гостомельського волосного комнезаму Київського повіту 24 жовтня 1920 р. ухвалили в дводенний строк виділити одного члена від кожного сільського комнезаму і направити їх в полк незаможних селян при Київському повітовому комісаріаті⁵. Чердаклицький волревком Маріупольського повіту на своєму засіданні 9 листопада постановив організувати при волвоєнкомісаріаті спеціальне бюро по запису добровольців на врангелівський фронт. Головою цього бюро призначено голову волревкому⁶. В с. Красному Нечаянської волості Одеської губернії незаможні селяни сформували добровольчий кавалерійський полк, який нараховував більше 170 кавалеристів і понад 250 коней⁷.

Активну роботу по мобілізації сил на боротьбу з врангелівцями проводили волосні і сільські партійні організації. Комуністи були в перших рядах добровольців. Газета «Робітник і селянин» повідомляла 8 жовтня 1920 р. про те, що на боротьбу з врангелівцями відправлено 500 молодих комуністів Правобережної України. Активно діяла Сартанська партійна організація Маріупольського повіту на Донеччині під час висадки білогвардійського десанту в Новомиколаївській станиці. Звістка про десант була зустрінута спокійно, незважаючи на активізацію куркульських і контрреволюційних елементів. На екстреному засіданні комуністів було вибрано ревком. Всі члени партії оголошувались мобілізованими і передавались в розпорядження начальника міліції першого відділення Маріупольського району. Біля установ були поставлені варта і караул. Комуністи допомогли бойовому загону, який прибув для ліквідації десанту⁸.

¹ Газ. «Незаможний селянин», «Миколаїв», 22 серпня 1920 р.

² Газ. «Вісті—Известия» (Єдисаветград), 24 серпня 1920 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 77, арк. 249.

⁴ Харківський облдержархів, ф. Р-454, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

⁵ Київський облдержархів, ф. Р-1227, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

⁶ Донецький облдержархів, ф. Р-1204, оп. 1, спр. 173, арк. 13.

⁷ Одеський облдержархів, ф. Р-1082, оп. 1, спр. 135, арк. 16.

⁸ Донецький облдержархів, ф. Р-1203, оп. 1, спр. 28, арк. 17.

Важливе значення для забезпечення Червоної Армії всім необхідним, для підняття морального стану червоноармійців мали селянські тижні, які проводились на Україні в 1920 р. Це, насамперед, «Тиждень фронту і транспорту», «Тиждень допомоги пораненому і хворому червоноармійцеві», «Тиждень допомоги фронту», «Тиждень Червоної Армії». Сільські органи Радянської влади брали безпосередню участь у проведенні цих тижнів. При волосних і сільських ревкомах та виконкомах створювалися комісії допомоги фронту. До складу комісій входили представники від місцевих органів влади, від сімей червоноармійців і від незаможного селянства. На засіданнях комісій вирішувались практичні питання¹. Члени волосних комісій виїжджали на села, організовували там сільські комісії по проведенню тижнів допомоги фронту, роз'яснювали на сільських мітингах і зборах значення і завдання тижнів допомоги Червоній Армії². Комісії збирали продовольство, гроші, теплий одяг, білизну та інші речі. Так, у Ротмістрівській волості під час проведення «Тижня фронту і транспорту» кожен двір вніс для Червоної Армії по 15 пуд. зерна, що становило більше 10 тис. пуд. на волость, а також молочні продукти і яйця. Крім того, для купівлі худоби зібрано 75 000 крб. грошима³. Населення Старокаранської волості дало для фронту 300 кожухів⁴.

Місцеві органи Радянської влади постійно піклувались про сім'ї червоноармійців. Разом з комнезамами вони забезпечували такі сім'ї паливом, житлом, сільськогосподарським реманентом, посівним матеріалом. Допомога щодо оранки, засіву землі та збирання врожаю в першу чергу надавалась сім'ям червоноармійців. Все це сприяло зміцненню обороноздатності Червоної Армії.

Одним з найважливіших завдань, що стояло перед сільськими радянськими органами, була боротьба з бандитизмом. «Без вирішення цього питання, без ліквідації бандитизму і дезертирства неможлива ніяка організаційна робота на селі» — говорилося у спеціальній доповіді на Всеукраїнській нараді по роботі на селі, що відкрилася 14 серпня 1920 р.⁵ Бандитизм на Україні мав тісний зв'язок з міжнародним імперіалізмом і подавав йому безпосередню допомогу в боротьбі проти Радянської влади. З кожним наступом імперіалістичних держав на Радянську країну контрреволюційні елементи активізували свої ворожі дії проти Радянської влади. Так, незадовго до наступу білополяків Тютюнник за завданням Петлюри об'єднав банди, які діяли в районі Балти, Ананьїва. А з наближенням лінії фронту Тютюнник ударив у тил радянських військ і пішов на з'єднання з білополяками⁶.

Найбільше були охоплені бандитизмом Катеринославська, Полтавська, Херсонська губернії та південна частина Чернігівщини. Перекочуючи з села в село, банди скрізь чинили свою чорну справу. Тільки з 29 червня по 3 вересня 1920 р. махновці пройшли шлях в 2000 верст⁷. І скрізь на цьому шляху вони вбивали кращих представників Радянської влади, грабували населення, розоряли виконкоми, ревкоми і Ради, знищували документи, провадили антирадянську агітацію.

¹ Одеський облдержархів, ф. Р-2149, оп. 1, спр. 3, арк. 210.

² Житомирський облдержархів, ф. Р-2199, оп. 3, спр. 19, арк. 115; ПА ІІІ ЦК КПУ, ф. 26, оп. 1, спр. 287, арк. 91.

³ Києвщина в годы гражданской войны..., стор. 370—371.

⁴ Донецький облдержархів, ф. Р-1204, оп. 4, спр. 2, арк. 132.

⁵ ПА ІІІ ЦК КПУ, ф. 1, оп. 5, спр. 391, арк. 2.

⁶ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966, стор. 377—378.

⁷ ПА ІІІ ЦК КПУ, ф. 5, оп. 1, спр. 330, арк. 113.

Бандитизм був серйозною перешкодою для радянського будівництва на селі. Обставини вимагали рішучих дій проти сил внутрішньої контрреволюції і насамперед проти куркульства, соціальної опори бандитизму. Треба було вжити серйозних заходів проти дезертирства, бо дезертири часто-густо поповнювали бандитські загони. Органи Радянської влади в боротьбі з бандитизмом діяли спільно з комнезами. Поряд з земельним і продовольчим питанням майже на всіх засіданнях ревкомів, виконкомів і Рад та з'їздах комнезамів йшла мова про боротьбу з куркульським бандитизмом та дезертирством. В селах та волостях часто скликалися сільські сходи, мітинги, загальні збори громадян. Резолюції, які тут приймалися, засуджували бандитизм та дезертирство. Селяни підкреслювали своє непохитне прагнення назавжди покінчити з тими, хто заважає їм мирно жити і працювати.

З'їзд голів волревкомів Чорнобильського повіту на Київщині, що відбувався 10—11 серпня 1920 р., оголосив нещадну війну бандитизму. З'їзд постановив взяти із Стечанської волості, де перед тим було вбито третього волвоєнка т. Морозова, 10 заложників із куркулів¹. На з'їзді сільських ревкомів і комнезамів Петроверівської волості на Одещині 10 жовтня теж обговорювалось питання про боротьбу з бандитизмом. З'їзд постановив виявити всіх дезертирів і бандитів, стежити за підозрілими особами і взяти заложників із куркулів². Словечанський волревком на Волині наказав всім сільським ревкомам бандитів, пійманих із зброєю в руках, розстрілювати на місці на підставі постанови повітревкому від 23 серпня 1920 р.³

Виконкоми і Ради вживали заходів для охорони телеграфного і телефонного зв'язку від пошкодження його бандитами. Встановлювався зв'язок між комнезами сусідніх сіл. З боку комнезамів, виконкомів, ревкомів, партійних комітетів робилося все для координації дій по боротьбі з бандитизмом. Це давало позитивні наслідки. Незаможники с. Рокитне Таращанського повіту, довідавшись про наближення банди і не маючи достатніх сил для відсічі, звернулися за допомогою до волвиконкому. Завдяки своєчасному повідомленню банда була повністю знищена⁴. Перекопський волвиконком Роменського повіту за вимогою комнезаму арештував 16 куркулів, яких запідозрили у підтримці бандитів⁵. Значну роботу провели волосні та сільські комісії по боротьбі з бандитизмом та дезертирством, які створювалися при багатьох ревкомах, виконкомах і Радах. При виконкомах та ревкомах організовувалися комісії по збиранню зброї. Зібрана зброя передавалась частинам Червоної Армії⁶.

Виконкоми та комнезами часто створювали із незаможного селянства спеціальні загони для відсічі бандитам. Наприклад, з Лубнів повідомляли 12 грудня про організацію з цією метою в Зельській, Дашковській, Маякській і Соколівській волостях кавалерійських загонів. В с. Бакумівці Миргородського повіту незаможники організували загін, який побив банду Христового⁷. При сприянні селян-бідняків у Кобеляцькому повіті на Полтавщині було захоплено ватажка місцевої банди царського офіцера Матвієнка⁸. У боротьбі з бандитами члени комнезамів та сільських органів Радянської влади проявили мужність, героїзм, відданість Радянській владі.

¹ Київський облдержархів, ф. Р-1 оп. 1, спр. 71, арк. 199—200.

² Одеський облдержархів, ф. Р-1107, оп. 1, спр. 5, арк. 5.

³ Житомирський облдержархів, ф. Р-2199, оп. 3, спр. 15, арк. 67.

⁴ Газ. «Вісті—Известия» (Єлисаветград), 21 грудня 1920 р.

⁵ Газ. «Вісті—Известия» (Єлисаветград), 21 грудня 1920 р.

⁶ ЦДАЖФ УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 77, арк. 230.

⁷ Газ. «Робітник і селянин», 11 листопада 1920 р.

⁸ Газ. «Вісті—Известия» (Єлисаветград), 21 грудня 1920 р.

За постановою Всеукраїнської центральної комісії по боротьбі з дезертирством¹ та наказом від 23 серпня 1920 р.² в селах органами Радянської влади створювалися п'ятихатки або десятихатки. На кожні 5 або 10 хат призначалася особа, віддана Радянській владі, яка стежила за появою дезертирів та бандитів у своєму районі і зразу ж повідомляла про їх появу органам влади. Один-два рази на тиждень п'ятихатні робили облави по всьому селу та по околицях, залучаючи до цього все населення села. Підпорядковувались старші за п'ятихатки і десятихатки сільським Радам.

У боротьбі з бандитизмом та дезертирством значну роль відіграли тижні боротьби з бандитизмом та добровільної явки дезертирів. В організації та проведенні цих тижнів активну участь брали партійні організації та місцеві органи Радянської влади на селі.

Напружена робота всіх радянських органів на кінець 1920 р. значно підірвала сили бандитів. Серйозно вплинуло на послаблення бандитизму успішне завершення боротьби з білополяками і Врангелем. З місць все частіше надходили повідомлення про ліквідацію окремих банд. Проте бандитизм існував ще і в 1921 р. Радянській владі потрібно було ще немало зусиль, щоб остаточно покінчити з ним.

Багатогранна діяльність сільських органів Радянської влади на Україні в 1920 р. сприяла успішному завершенню боротьби з силами міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції. Активна участь виконкомів, ревкомів і Рад та комнезамів у зміцненні обороноздатності Червоної Армії, у мобілізації сил на боротьбу з білополяками, Врангелем та куркульським бандитизмом наблизила довгождану перемогу, створила необхідні передумови для широкого господарського і культурного будівництва, зміцнила союз робітничого класу і трудового селянства — запоруку дальших успіхів радянського народу в соціалістичному будівництві.

¹ Дніпропетровський облдержархів, ф. Р-2689, оп. 1, спр. 126, арк. 39.

² Донецький облдержархів, ф. Р-217, оп. 1, спр. 2, арк. 3—4.

КЛАСОВА БОРОТЬБА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НАВКОЛО ПИТАНЬ ЗЕМЛЕУСТРОЮ (1921—1925 рр.)

Б. К. Мигаль

Радянська історична наука значну увагу звертає на вивчення історії колгоспного будівництва, політичної і організаторської діяльності Комуністичної партії та Радянського уряду, спрямованих на соціалістичну реорганізацію сільського господарства у відбудовний період. Увага до цієї проблеми цілком закономірна і виправдана. Історія колгоспного будівництва в країні і, зокрема, на Україні знаходить все повніше висвітлення у літературі останніх років. На жаль, цього не можна сказати про розробку питань, що розкривають процес відбудови сільськогосподарського виробництва після закінчення громадянської війни. Недостатньо досліджені проблеми піднесення економіки індивідуальних селянських господарств, залучення селянства до соціалістичного будівництва шляхом планового регулювання господарського життя села, а також організація всебічної державної допомоги селянству.

Останнім часом з'явилося багато робіт, в яких розглядаються вказані проблеми¹. В цих роботах у більшій чи меншій мірі поряд з основними питаннями визначених тем розглянуті і проаналізовані форми селянського землекористування та їх еволюція до суцільної колективізації. Однак автори майже не торкаються класової боротьби, яка проходила на селі на ґрунті землеустрою. Безумовно, питання соціалістичного землеустрою заслуговує на більшу увагу дослідників. Адже протягом ряду років землеустрій був засобом; спрямованим на піднесення сільськогосподарського виробництва, одним з шляхів до колективізації.

¹ «Історія селянства Української РСР», т. 1, розд. 3, К., «Наукова думка», 1967; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967, т. 1, розд. II—IV, К., «Наукова думка», 1967; М. И. Бахтин. Союз рабочих и крестьян в годы восстановления народного хозяйства. М., Соцэкгиз, 1961; П. П. Бачинський. Допомога радянської держави і робітничого класу селянству України у відбудові селянського господарства в 1921—1923 рр. Збірник наукових робіт аспірантів кафедр історії КПРС вузів УРСР. Вип. III, Вид-во Київськ. ун-ту, 1958; В. П. Данилов. Земельные отношения в советской доколхозной деревне. «История СССР», 1958, № 3; Його ж. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства. М., 1957; П. М. Денисовець. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921—1929 рр.). «Український історичний журнал», 1968, № 1; А. И. Калмыков. О некоторых вопросах расслоения советской деревни в годы восстановительного периода (1921—1925 гг.). Вестник МГУ, серия IX, 1960, № 3; С. П. Трапезников. Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства. М., Госполитиздат, 1959; И. Трифонов. Очерки классовой борьбы в СССР в годы нэпа. М., 1960; З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації на Україні. К., 1960.

В цій статті робиться спроба визначити класові позиції сільської бідноти, середняків і куркулів в питанні землеустрою і показати хід боротьби навколо нього в українському селі у відбудовний період.

* * *

У ході соціалістичної революції трудяще селянство України одержало від Радянської влади близько 15 млн. дес. поміщицької, державної, удільної та церковної землі. Одноразово за рішенням Рад та комітетів незаможного селянства проводилася конфіскація земельних лишків у великих куркульських господарствах.

Ліквідувавши поміщицькі господарства, Радянська влада дала можливість мільйонам селян позбавитися злиднів, експлуатації і постійної загрози вимирання. У країні почався інтенсивний процес осереднячування села.

Після закінчення громадянської війни перед Радянською державою постали нові завдання: відбудувати зруйноване господарство, створити базу для корінних соціалістичних перетворень як у промисловості, так і в сільському господарстві. Виходячи з конкретної обстановки, що склалася у радянських республіках, Комуністична партія поставила завдання відбудови сільського господарства, базуючись на індивідуальних селянських господарствах¹.

Розорене війною сільське господарство країни переживало катастрофічний спад. Щоб піднести його економіку, необхідно було відшукати матеріальні засоби і кошти, змінити економічну політику часів громадянської війни на нову політику і забезпечити зміцнення політичного союзу між робітничим класом і селянством.

Розгорнуті рішення, спрямовані на виконання цих завдань, схвалив X з'їзд РКП(б).

Одним з реальних засобів, який мав привести до поліпшення економічного становища селянських господарств, ставав землеустрій.

Розподіл конфіскованої поміщицької і лишків куркульської землі на Україні в основному було закінчено до середини 1922 р. Тепер перед основною масою селянства постало завдання: освоїти одержану землю, ввести її в господарський обіг. При існуючій земельній плутанині і далекоземеллі для великої кількості безкінних і безреманентних господарств це виявилось неможливим. Необхідно було ліквідувати хиби в землекористуванні, щоб забезпечити економічний розвиток малоземельної бідноти та здешевити собівартість продуктів виробництва. Ініціативу в розв'язанні цих питань взяла на себе держава диктатури пролетаріату. В низці законів Всеукраїнських з'їздів Рад і Сесій ВУЦВКУ були чітко визначені порядок і строки проведення землеустрійних робіт на території республіки².

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 453.

² Див. «Землеустройство». Сборник руководящих статей и руководящих правил распоряжений по вопросам землеустройства. Одесса, Изд-во научно-технического бюро при союзе «Всероботземлес», 1924.

Більш детально питання про заходи Радянського Уряду, спрямовані на розв'язання землеустрою, запровадження прогресивних форм землекористування та загальні наслідки проведеної роботи, розглянуто в статті «Велика Жовтнева соціалістична революція і землеустрій селянських земель на Україні», вміщеній у Республіканському міжвідомчому науковому збірнику «Питання історії народів СРСР», 1967, № 5.

В учбовому посібнику «Історія Української РСР», т. 2, («Наукова думка», К., 1967) на стор. 204 помилково вказано, що початок землеустрійним роботам на селянських землях поклала резолюція VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1924 р.) і що землеустрій «здійснювався на Україні протягом 1924—1925 рр.». Фактично землеустрійні роботи на надільних селянських землях з метою усунення черезсумжжя і далекоземелля розпочалися одночасно з розподілом поміщицької земельної власності і не припинялися до проведення суцільної колективізації.

Виходячи з завдань соціалістичного будівництва і інтересів переважної більшості сільського населення та спираючись на ленінський кооперативний план, Комуністична партія та Радянський уряд в політиці проведення землеустрою основним критерієм вважали поступовий перехід до комуністичних форм господарювання. Це означало, що держава брала на себе зобов'язання в першу чергу землевлаштувати колективні господарства, вважаючи цю форму землеустрою найбільш раціональною. Близьким до колективної форми землеустрою було громадське багатопілля, що закладало шляхи до впровадження досягнень агротехніки і використання складних сільськогосподарських машин та ін. Третьою вигідною формою землеустрою була організація виселків із запровадженням громадських сівозмін.

Основний закон про трудове землекористування, схвалений 27 травня 1922 р. II сесією ВУЦВК шостого скликання, вважав можливим проведення землеустрою і за старими формами землекористування, як то: подвірно-участкова, черезсмужна, хутірська і відрубна, общинна і мішана¹. Однак ці форми землеустрою були визнані недоцільними, бо вони не сприяли зміцненню основної маси селянських господарств, або вели до утворення куркульських господарств і в майбутньому, могли стати гальмом у справі колективізації.

Таким чином, рекомендовані Комуністичною партією та урядом форми землеустрою передбачали розвиток громадської солідарності серед трудящого селянства та вели до поступового руйнування вікового консерватизму дрібнобуржуазних мас.

Наведення порядку в землекористуванні сприяло поліпшенню становища сільської бідноти. Ці заходи не влаштували сільську буржуазію. Куркуль при таких умовах втрачав свої економічні переваги, а нерідко був поставлений перед фактом вилучення земельних лишків, які він приховував. Доки залишалася невлаштована земля, куркулеві було зручніше оббирати сільську бідноту або привласнювати її землі.

Цінний матеріал про ставлення різних груп селянства до питань землеустрою дають анкети, розповсюджені Наркомземом УРСР у 1923 р. по різних районах України. Серед питань анкети стояло і таке: «Хто виступає противником землеустрою»? У більшості випадків на це питання відповідали, що противниками землеустрою виступають «всі ті, у кого земоргани відбирають або відібрали лишки землі», «заможний клас», тобто куркульські прошарки села². Вказуючи на куркуля як противника землеустрою, журнал «Звезда», орган Катеринославського губкому КП(б)У, писав: «Основним гальмом у землеустрої стало куркульство, яке одержало відрубні і хутірські ділянки, жило приспівуючи і не бажало загального землеустрою»³.

За землеустрій з самого початку виступили ті групи селян, які одержали землю в ході соціалістичної революції і опинилися перед далекоземеллям, черезполосицею та іншими земельними незгодами. У першу чергу це сільська біднота, яка не мала достатньої кількості живого та мертвого реманенту і в умовах існуючої земельної плутанини не могла вести в господарський обіг одержаних ділянок землі. У Радянської держави не вистачало необхідних коштів, щоб допомогти мільйонам розпорочених селянських господарств. Ось чому в цих обставинах частина бідноти змушена була брати позики у куркулів на кабальних умовах. Не бажачи знову попадати в економічну залежність від

¹ Стенографический отчет II сессии ВУЦВКа VI созыва, 24—27 мая 1922 г. Изд-во Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета. Харьков, 1922, стор. 109—114.

² Див. ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 350.

³ «Звезда», 1925 р., № 9, стор. 73.

куркуля, сільська біднота, спираючись на підтримку диктатури пролетаріату, стала активним поборником землеустрою. У вказаних анкетах НКЗС на питання: «Хто виступає ініціатором землеустрою»? знаходимо відповідь: «КНС та сільська біднота». Одна з анкет містила таку відповідь: «Дійсними ініціаторами і прихильниками справи являються виключно бідняки»¹. В іншій — більш яскрава відповідь (село Кобижча, Ніжинського округу): «Прихильниками землеустрою виступили місцева організація КНС, передові люди, які побували на фронтах громадянської війни, майже всі червоні партизани»². У деяких анкетах вказувалося, що землеустрій підтримували «більш культурне покоління середняків і прийдешній елемент»³. Остання категорія — це робітники, які змушені були осісти на селі в зв'язку з розрухою у промисловості.

Що стосується ставлення середняків до питань землеустрою, то вони в своїй значній частині проявляли хитання. Такої позиції в першу чергу дотримувались ті представники цього прошарку, які в ході революції не одержали землі. Саме вони боялися, що під час землеустрою їх земельні ділянки підуть у загальну розверстку і, таким чином, будуть втрачені. Ці землі середняків здебільшого куплені на трудові заощадження в дореволюційний час, були добре оброблені. Вказуючи на такі настрої середняків, окружна нарада земельних робітників Проєскурівщини 23—25 вересня 1924 р. відзначала, що «середняки бояться землеустрою, бо вважають, що ті землі, які вони купували і опрацьовували довгі роки, будуть переділені»⁴. Значна кількість середняків вважала, що бувша надільна земля — це непорушна власність, яка ні в якій переділі при будь-якому законодавстві йти не може, бо «це моя кров, це моє життя»⁵. До подібних висновків нестійких середняків спонукала і куркульська агітація.

Щоб зламати консерватизм середняка, необхідна була величезна роз'яснювальна робота і наполегливість. У цій кропіткій, державно корисній справі на допомогу партії і урядові прийшли класові організації незаможного селянства. Організації незаможних першими порушують питання про проведення землеустрою в земельних товариствах. Так, на з'їзді КНС Одеського повіту, що відбувся в лютому 1923 р., було вирішено клопотати перед органами влади про проведення в повіті землеустрою на площі 200 тис. дес.⁶ У 1923 р. в с. Петрівка на Миргородщині 52 сім'ї незаможних селян дружно почали боротьбу за проведення землеустрою із впровадженням чотиріпільної сівозміни. Проти вимоги незаможників виступили куркулі. Боротьба за землеустрій на селі була перенесена в окружний виконавчий комітет, а потім і в окружну судову земельну комісію. Органи Радянської влади підтримали бідноту, і в селі було проведено землеустрій⁷. Такі випадки мали місце в десятках сіл кожного району республіки.

Внаслідок роз'яснювальної роботи організацій незаможників середняк все частіше і частіше стає спільником сільської бідноти і разом з нею виступає проти куркульства, яке намагалося зберегти старі форми землекористування.

Класова боротьба в українському доколгоспному селі, що точилася навколо питань землеустрою, набувала найрізноманітніших форм. Перш за все куркулі використовували радянське законодавство, зокрема своє

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 350, арк. 91.

² Там же, арк. 173.

³ Там же, арк. 168.

⁴ Там же, спр. 116, арк. 198.

⁵ Там же, спр. 350, арк. 89, 95, 128.

⁶ Газ. «Комуніст», 20 лютого 1923 р.

⁷ Ж. Радянський селянин» (орган НКЗС України), 1924, № 13, стор. 25—26.

право участі, як землекористувачів, в зборах земельних товариств. Вони прагнули схилити учасників зборів до прийняття вигідних для себе рішень. Як відомо, рішення про проведення землеустрою набувало чинності, коли його схвалювали дві третини членів земельного товариства та була зібрана відповідна сума грошей для оплати землеустрою робіт¹. Спираючись на ці положення «Земельного кодекса», куркулі відхиляли пропозиції бідноти про проведення землеустрою. Так, у с. Старовірівка Красноградського округу в 1923 р. 26 куркулів виступили проти 611 селян, які схвалили рішення про землеустрій. Нічого не домігшись на зборах, глитаї звернулися із скаргою до районної судової комісії. Судова комісія відхилила безпідставне протиставлення волі меншості абсолютній більшості трудівників села. І землеустрій було проведено². У с. Березівка Первомайського округу проти 522 дворів членів КНС і сільської бідноти, які наполягали на проведенні землеустрою в 1923 р., виступили куркулі. На боротьбу з біднотою 21 куркульське господарство села згуртував бувший волосний писар. Сам він користувався 21 дес. землі при наявності 5 їдців, тобто мав значний лишок землі. Куркулі Березівки теж всіляко намагалися відвернути селян від переходу до нової системи землеустрою. Мета їх була цілком очевидною: приховати землі при існуючій плутанині і тим самим зберегти свої економічні переваги³. В с. Кобижча Ніжинського округу проти сільської бідноти, членів КНС, виступили куркулі та їх прихильники з числа «зятів і родичів куркулів, які одержали від них по смужці землі для надання своїй групі більш поміркованого забарвлення»⁴.

Нерідко на зборах земельних товариств при обговоренні питання про землеустрій між куркулями і сільською біднотою відбувалися гострі суперечки, які переходили в бійку. Журнал «Земельник» писав, що у Вінницькому окрузі в 1924 р. під час обговорення цих питань «було вже чимало випадків, коли селянські збори з цього приводу закінчувалися гострими суперечками, а то й просто бійкою між двома, трьома ворожими групами»⁵.

Характеризуючи класову боротьбу, що розгорілася в селах Катеринославщини в 1924 р., губком КП(б)У в журналі «Звезда» писав: «Гальмом до проведення землеустрою стали конфлікти, які виникають між окремими групами селян. Особливо гальмують куркулі, які не бажають віддавати своїх кращих ділянок і вдаються до зриву договорів»⁶. На ці ж причини вказував відділ землеустрою і меліорації НКЗС УРСР в звіті за 1925/26 рік. Тут значилося, що землевпорядженню заважає «надзвичайна активність, яку проявляють в окремих округах куркульські верстви»⁷.

Інколи куркулі діяли і більш підступно. Враховуючи прагнення сільської бідноти до ліквідації черезсмужжя, далекоземелля і відсутності у неї необхідних коштів для оплати робіт по землеустрою, куркулі погоджувалися внести необхідну суму. При цьому ставилася умова: кращі землі будуть відведені тим господарствам, які внесуть гроші. З цього приводу Наркомзем УРСР у докладній записці Держплану республіки від 21 березня 1925 р. вказував: «Були і такі випадки, коли

¹ Стенографический отчет II сессии ВУЦВКа VI созыва, 24—27 мая 1922 г. Изд-во Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета. Харьков, 1922, стор. 109—114.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 350, арк. 26.

³ Там же, арк. 61.

⁴ Там же, арк. 177.

⁵ Ж. «Земельник» — громадсько-професійний та науковий щомісячник науково-технічної секції Укрбюро Всеробітземлі, 1925, № 1, стор. 139.

⁶ «Звезда», 1925, № 3, стор. 46.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 510, арк. 3.

куркулі за право вибору і відводу до однієї ділянки кращих земель сплачували всі затрати по землеустрою і тим створювали для бідняцьких і середняцьких господарств кабальні умови існування»¹. Так, у селі Олексіївка Бердянського округу ще в 1921 р. було порушено питання про проведення землеустрою. Почали збирати гроші. Але куркулі вирішили повернути справу по-своєму. Підмовивши частину середняків, вони добилися, що земля, причому краща і розташована ближче до села, у жовтні 1922 р. була розподілена за їх бажанням. Багато куркулів при цьому закріпили за собою і земельні лишки. В той же час більше 100 бідняцьких господарств залишилося майже зовсім без землі. Сільська біднота звернулася за підтримкою до радянських установ. Куркулі затіяли судову тяганину. Тільки в 1924 р. питання про влаштування землі було розв'язане на користь бідноти². У Костянтинівському районі Донецької губернії в 1924 р. куркулі провели землеустрійні роботи окремо від основної маси селян. У результаті такого землеустрою сільська біднота одержала значно гірші землі³.

Не відмовлялися куркулі і від випробуваних у дореволюційні часи методів «впливу» на землемірів, вдаючись до підкупів і хабарів. При цьому вони враховували склад землеустрійників, серед яких був чималий прошарок старих спеціалістів. Ми не можемо відкидати і можливість свідомих провокацій з боку «спеців», щоб настроїти бідноту проти Радянської влади. Такі дії землемірів приводили до того, що у куркулів залишалися кращі землі і в розмірах, які значно перевищували надільні норми. На IV з'їзді КНС селянин Лісун розповідав, що в с. Анкерман Мелітопольського округу землю розподіляли куркулі, одержуючи її «і на брата, і на свата, і на кума, і на кого хочеш, кого і в живих немає»⁴. Безумовно, такий розподіл викликав незадоволення сільської бідноти. На IV сесії ВУЦВК сьомого скликання народний комісар земельних справ Климецько говорив, що «суперечки на ґрунті землеустрою виникали і в зв'язку з тим, що спершу землеміри обслуговували ті верстви населення, які мали гроші»⁵.

Намагаючись перешкодити проведенню землеустрою, куркулі вдавалися і до судової тяганини. Вони скаржилися, що землеустрій перекроє їх землі, встановлює нові не вигідні для них межі, приводить до незаконного відібрання землі. Затіяні куркулями судові справи заважали втіленню в життя рішень земельних товариств про проведення землеустрою. З розгортанням роботи по влаштуванню земель невпинно росла і кількість судових позивів куркулів проти вимог бідноти. На V Всеукраїнському з'їзді КНС велика кількість делегатів вказувала, що проведення землеустрою гальмує куркуль, затіваючи судову тяганину. Так, делегат Ізюмського округу Ф. Є. Федорченко говорив: «Куркуль шукає таких, як він, і починається судовий процес, доходить до району, потім до округу і далі. А внаслідок отримується, що він має кращі землі»⁶. На подібні зловживання вказували на з'їзді делегат Кузьменко з Лубенщини, Кравченко з Харківського округу, Сухенко з Могилівського округу, Тесленко з Кам'янецького округу та інші⁷.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 524, арк. 132.

² «Звезда», 1924, № 10, стор. 61—63. Мова йде про договори, які укладали землеустрійні організації і сільські товариства на проведення землеустрою.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 105, арк. 13.

⁴ IV з'їзд незаможних селян України. Харків, Вид-во Оргвідділу ВУЦВК, 1924, стор. 140.

⁵ IV сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VII скликання, 1—4 листопада 1923 р. Харків, Вид-во Оргвідділу ВУЦВК, 1924, стор. 65.

⁶ V Всеукраїнський з'їзд Комітетів незаможних селян. Стенографічний звіт. Харків, 1927, бюлетень № 4, стор. 28.

⁷ Там же, стор. 33—46.

Характеризуючи цю форму класової боротьби куркуля проти землеустрою та її розмах, Г. І. Петровський на Х з'їзді КП(б)У говорив, що за останні два роки з 251 тис. справ, розглянутих земельними судовими комісіями республіки, 50% стосується «боротьби бідноти і середняків з куркулем за землеустрій»¹. Яскраву картину зволікання землеустрою з допомогою судової тяганини дає звіт Наркомзему Х з'їздові Рад України. На 1 серпня 1926 р. через судову тяганину землевпорядження тривало один рік на 11,7% всієї землевпорядкованої площі, два — на 48,3%, три — на 31,1%, чотири — на 7,1%, п'ять — на 1,3% і шість років — на 0,5% землевпорядкованої площі². Наведені дані яскраво свідчать про те, що майже повсюдно куркуль чинив опір землеустрою, зволікав його, намагаючись зберегти свої економічні переваги на селі і не дати можливості сільській бідноті і середнякові піднести продуктивність господарства. Розв'язуючи питання землеустрою, земельні судові комісії незмінно ставали на захист класових інтересів сільської бідноти і середняків. При цьому вони керувалися основними принципами аграрної політики диктатури пролетаріату. Одночасно вони захищали незаможне селянство від спроб куркуля використати нову економічну політику в своїх інтересах. Земельні судові комісії сурово проводили пряомлінійну політику непорушності трудового землекористування.

Терплячи поразки на зборах земельних товариств, де біднота і середняки єдиним фронтом виступали за проведення землеустрою, не знаходячи підтримки з боку органів державної влади, куркуль вдається до залякувань і терору. Картину класової боротьби навколо питань землеустрою змалював у виступі на нараді по роботі на селі при ЦК РКП(б) 22 вересня 1925 р. секретар Полтавського губкому КП(б)У Г. О. Ракітов. Він говорив: «Активний опір куркульських груп проведенню землеустрою посилюється з кожним днем. Форми цього опору різноманітні — від самих простих «мирних» під прапором закону і земельного кодексу — до самих хуліганських, методів фізичного примусу, терористичних та інших видів збройного опору»³.

Найбільш жорстоко куркулі розправлялися з своїми односільчанами, які виступали застрільниками у проведенні землеустрою. Так, у с. Веремієвка Золотоніського округу у квітні 1925 р. куркулі вбили двох членів КНС, які виступили за землеустрій⁴. У с. Жашкове на Лубенщині від їхніх рук загинув активний пропагандист землеустрою М. Ковтун⁵. У селі Петрівка на Миргородщині куркулі напали на сількора М. К. Іващенко. Під час нападу Іващенко був важко поранений, а його дружину вбили⁶.

Вдається куркуль і до масового терору, підпалюючи господарські будівлі та хати прихильників землеустрою. Так, протягом 1925 р. кілька пожеж на цьому ґрунті виникло у Турівському, Роменському і Чутівському районах Полтавської губернії⁷.

Куркульський терор був спрямований і проти землеустрійників. Так, сільські багатії неодноразово погрожували землемірові Синявської сільради Роменського округу, вимагаючи припинити складання

¹ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт. Бюлетень № 12, стор. 20.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 181, арк. 13.

³ ЦПА ІМЛ ЦК КПРС, ф. 17, оп. 216, спр. 375/3, арк. 64.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 3773, арк. 107.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 4107, арк. 13.

⁶ «Більшовик Полтавщини» (орган Полтавського губкому КП(б)У та губвиконкому), 3 липня 1925 р.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 3773, арк. 172; спр. 4224, арк. 81; ПА ІП ЦК КП України, ф. 27, оп. 1, спр. 150, арк. 3.

землеустрійних планів. Коли погрози не залякали представника Радянської влади, куркулі підпалили креслярню, в якій і згоріли всі плани нового поділу земель¹. В селі Мутині Конотопського округу п'ять озброєних куркулів, незадоволених землеустроєм, що розпочався на селі, в ніч з 12 на 13 серпня 1925 р. вирішили знищити землеустрійні документи. З цією метою вони залізли в хату, де лежали плани землеустрою. Землеустрійник І. М. Усенко став захищати документи. Озвірілі куркулі вбили мужнього захисника інтересів сільської бідноти².

Але куркульські вилазки і терор не могли залякати передову, найбільш свідому частину бідняків і середняків, які виступали ініціаторами землеустрою. Рух селян за землеустрій з місяця в місяць зростає і міцніє, ламаючи опір класового ворога — куркуля. На кінець відбудовного періоду було землевлаштовано 2,8 млн. дес. селянських земель³.

Землеустрій був одним з проявів боротьби за соціалізм, боротьби, яка «крок за кроком, вершок за вершком» вела до завоювання «нової соціалістичної Росії» і фактично стала «боротьбою за громадський обробіток землі»⁴. Соціалістичний землеустрій був одним з елементів у комплексі політичних і економічних заходів, здійснюваних Комуністичною партією і диктатурою пролетаріату, який долав «вікову силу звички дрібного власника, змінював його психологію, переконував селянина в перевагах нового життя»⁵.

Постійно підтримуючи сільську бідноту і спрямовуючи її боротьбу проти куркульства щодо питань землеустрою, Комуністична партія і Радянський уряд ставили завдання піднести сільськогосподарське виробництво і тим самим в умовах існування диктатури пролетаріату наблизити селянство до колективного господарювання, повернути село з старих шляхів розвитку сільського господарства на шлях соціалістичних перетворень. У запеклій класовій боротьбі, що точилася навколо землеустрою, ще більше міцнів союз робітників і трудящих селян, що забезпечило в майбутньому масовий перехід трудівників села до колективного ведення господарства.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 510, арк. 3.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 44.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 15, спр. 460, арк. 18.

⁴ В. І. Ленін і н. Твори, т. 28, стор. 307.

⁵ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1967, стор. 14.

II. ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1941 РОКУ В ЮГОСЛАВІЇ

С. Л. Каїров

Антифашистське повстання в Югославії 1941 р. було великою подією всього руху Опору народів Європи проти гітлерівських загарбників. Велике значення в цій боротьбі мала організаційно-політична діяльність КПЮ.

Проблема керівної ролі КПЮ в боротьбі проти гітлерівців становить значний науковий інтерес, але вона ще недосить повно розроблена в радянській історіографії. В узагальнюючій формі дане питання коротко розглядається в «Історії Югославії», в роботах Г. М. Славина та деяких інших істориків¹. У югославській історіографії ця проблема висвітлена в загальних роботах І. Мар'яновича, П. Морача та ін.²

У пропонованій статті автор має на меті розглянути лише деякі заходи Комуністичної партії Югославії та Верховного штабу Народно-визвольних партизанських загонів Югославії (НВПЗЮ) в ході збройного повстання, головним чином у Сербії. Питання про підготовку та про початок антифашистського повстання вже висвітлені у попередній роботі автора³.

При підготовці даної статті були вивчені публікації історичних архівів КПЮ, збірники документів про визвольний рух⁴, промови Й. Броз Тіто, спогади Р. Чолаковича та інших активних учасників визвольної боротьби⁵.

До осені 1941 р. більшість областей Югославії повстали проти ворога. Партизани нападали на військові частини окупантів та квіслінгов-

¹ История Югославии, т. II, М., 1963, стор. 193—204; Г. М. Славин. Освободительная война в Югославии, М., 1965, стор. 31—52; Д. А. Севьян. Коммунистическая партия во главе народно-освободительной борьбы и народной революции в Югославии. «Новая и новейшая история», 1965, № 6, стор. 39—44 та ін.

² J. Мар'янович і П. Морача. Наш ослободилачки рат и народна револуција 1941—1945, Београд, 1958; Dr. Јован Мар'яновић. Ustanak i Narodnooslobodilacki pokret и Србији 1941, Београд, 1963; Oslobodilacki rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. I, Београд, 1957 (далі — Oslob. rat. nar. Jug. — С. К.); Преглед историје Савеза Комуниста Југославије, Београд, 1963 (далі — Преглед ист. С. К. Ј.) та ін.

³ С. Л. Каїров. До питання про початок антифашистського повстання 1941 р. в Югославії, «Вісник Харківського Університету», № 22. Історична серія, вип. 2, 1967.

⁴ Історички Архив Комунистичке Партије, Југославије, т. I, 1949 (далі — ИА КПЈ); Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату Југословенских народа, т. I—IX, Београд, 1949—1965 (далі—Зб. ДП НОРЈН).

⁵ Ј. Б. Тито. Борьба за ослободжене Југославије 1941—1945, Београд, 1947; Чолаковис Родолюб. Записи из ослободилачког рата, т. I, Београд, 1956; Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knj. I—VI, Београд, 1962—1964 (далі — Ustanak nar. Jug.) Драгојло Дудис. Дневник 1941, Београд, 1957 та ін.

ців, роззброювали жандармів, розганяли общинні управи та повітових начальників. Були визволені десятки сіл і декілька міст.

Внаслідок зростання партизанських загонів, дальшого посилення і розповсюдження повстання перед Політбюро ЦК КПЮ і Головним штабом НВПЗЮ постали питання про об'єднання партизанських груп і загонів у єдину революційну армію. Для зміцнення партизанських загонів велике значення мали вироблені Головним штабом НВПЗЮ правила під назвою «Завдання народно-визвольних партизанських загонів», надруковані ще 10 серпня 1941 р. в першому номері Бюлетеня Головного штабу¹.

Мета боротьби партизанських загонів полягала у визволенні народів Югославії від окупантів та їхніх поплічників. Бюлетень підкреслював, що «політичною лінією партизанських загонів повинен бути Народно-визвольний антифашистський фронт усіх народів Югославії, незалежно від політичних і релігійних переконань»². У Бюлетені говорилося, що при сприятливих умовах необхідно створювати більш значні військові частини для розширення бойових операцій³. Командування НВПЗЮ вимагало розвивати загальнонародне повстання, щоб запобігти ізоляції партизан від революційних мас⁴.

Таким чином, КПЮ всебічними заходами прагнула перешкодити появі стихійності та зміцнювала високу свідому дисципліну в партизанських загонах.

Восени 1941 р. найбільших успіхів досягли партизани Сербії. У Західній Сербії була звільнена від ворога значна територія. Повстання в цьому районі швидко розвивалося. Політбюро ЦК КПЮ та Головний штаб НВПЗЮ вирішили реорганізувати збройні сили повстанців і змінити тактику визвольної боротьби. Треба було об'єднати партизанські загопи і перейти від дрібних операцій до великих наступальних боїв. Керівництво визвольним рухом вирішило перетворити Західну Сербію в базу для розповсюдження повстання по всій Югославії. Військово-політичним центром збройної боротьби восени 1941 р. стало визволене 21 вересня місто Ужиця, що дало ім'я Ужицькій республіці⁵. У це місто перейшли Головний штаб на чолі з Й. Броз Тіто, штаб НВПЗ Сербії, Політбюро ЦК КПЮ і ЦК СКМЮ, Головний Народно-визвольний комітет Сербії та інші партизанські установи і революційні організації. Ужицький партизанський завод зброї виробляв кожного дня 450 гвинтівок. Текстильна фабрика виготовляла одяг для повстанців. На залізниці функціонував партизанський поїзд. В Ужиці за 60 днів існування республіки було надруковано 19 номерів газети «Борба» (10 000 примірників)⁶.

Розповсюдження повстання восени 1941 р. майже по всій Югославії, звільнення від окупантів цілих районів загрожувало існуванню окупаційного режиму. На вільній території створювалися революційні органи народної влади, які у різних краях носили різні назви. У Сербії це були Народно-визвольні комітети, у Чорногорії — народні комітети визволення, в Словенії — комітети Визвольного фронту. Але всі

¹ Зб. НОРЈН, т. II, кн. 1, бр. 1, стор. 11—13; Ј. Магјановіс. Назв. работа, стор. 131; Преглед ист. С. К. Ј., стор. 367.

² Зб. ДП НОРЈН, т. II, кн. 1, стор. 12.

³ Там же, стор. 13.

⁴ Там же, стор. 12—13.

⁵ Ужице—светла тачка у мраку пороблене Европе. «Борба», 21 вересня 1967 р., стор. 11.

⁶ Там же.

вони, говорячи словами югославського історика Д. Пленча, відображали «демократичні, соціальні та національні прагнення народних мас»¹.

З метою дальшого згуртування народів Югославії та зміцнення єдності патріотів у боротьбі проти окупантів і квіслінговців, КПЮ та Народно-визвольний фронт закликали трудящих країни до братерства. Без нього успіх повстання був би неможливий. Компартія та Визвольний фронт прагнули ліквідувати національно-релігійну ворожнечу, попередити дальшу братовбивчу колотнечу, розпочату усташами Анте Павеліча у так званій Незалежній Хорватській Державі (НХД), а пізніше четниками Д. Михайловича у Сербії, Боснії та інших місцях Югославії².

Щоб підвести перші підсумки боротьби, закріпити досягнуті перемоги, розв'язати проблеми, що виникли в ході збройного повстання, та накреслити перспективи розвитку визвольного руху і народної революції, ЦК КПЮ вирішив провести военно-політичну нараду на вільній території.

19 вересня по дорозі з Белграда до Ужиці Й. Броз Тіто заїхав у село Струганік, де зустрівся з командуючим четників Д. Михайловичем, щоб домовитися про єдність дій проти окупантів. Але полковник Д. Михайлович відмовився від договору про спільну рішучу боротьбу проти фашистських загарбників³. Д. Михайлович був прихильником реставрації старого ладу, ворогом комуністів та демократії. І відмовившись від спільних дій з партизанами, він вступив у зговір з головою квіслінговського уряду Сербії М. Недичем та окупантами⁴.

26 вересня 1941 р. у звільненому містечку Столиці була проведена нарада, в якій взяли участь близько 20 політичних та военных керівників партизанського руху майже всіх країв Югославії⁵. Скликана ЦК КПЮ та Головним штабом НВПЗЮ нарада мала прийняти ряд рішень щодо розповсюдження повстання і зміцнення його збройних сил. Й. Броз Тіто інформував представників визвольної боротьби всіх народів країни про хід та перші підсумки збройного повстання. Про результати боротьби на місцях, про успіхи та недоліки повідомили представники та керівники визвольного руху різних областей. Нарада постановила перетворити Головний штаб у Верховний штаб НВПЗЮ, а національні штаби — у Головні штаби. Був розроблений план военных операцій та створення вільних територій по всій країні. Вирішено було зміцнювати Народно-визвольний фронт шляхом створення нових загонів, налагодити постачання партизан всім необхідним для боротьби. Враховуючи досвід повстання в Сербії, нарада постановила реорганізувати збройні сили визвольного руху по всій Югославії, зокрема зробити розподіл партизанських загонів на батальйони, роти, взводи⁶.

¹ Д. Пленча. Како је припреман и подигнут устанак у Југославији 1941, «Борба», 24 јул 1966; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. I, стор. 25, 37—38, 40, 48, 56, 174; кн. 2, стор. 52, 181; Документи о развоју народне власти, Београд, 1946, стор. 13—14, Р. Чолаковић. Записи из ослободилачког рата, т. I, Београд, 1956, стор. 249. Д. Дудић. Дневник 1941, стор. 6, 9, 11, 13, 139; Ustanak naroda Jugoslavije, 1941, кнј III, Beograd, 1963, str. 18—19.

² Преглед ист. С. К. Ј., стор. 339—340, 345, 349; Oslob. rat nar. Jug., кнј. 1, стр. 45; Д. Дудић. Дневник 1941, стор. 246.

³ Д. Пленча. Назв. работа, «Борба», 24 јул 1966; Д. Дудић, Дневник, стор. 71, 75, 139.

⁴ Г. М. Славин. Назв. работа, стор. 48—49; Д. Пленча. Назв. работа «Борба», 24 јул. 1966; Преглед ист. С. К. Ј., стор. 342, 344, 349; Д. Дудић. Дневник 1941, стор. 160, 162, 223, 246.

⁵ Д. Дудић. Дневник 1941, стор. 158; Р. Чолаковић, Названа работа, т. I, Сарајево, 1966, стор. 355, 364.

⁶ Д. Пленча. Названа работа. «Борба», 24 јул 1966; Р. Чолаковић, Назв. работа, т. I, стор. 355—373.

Верховний командуєчий Й. Броз Тіто виступив із звітом про переговори з Д. Михайловичем у Струганіку. Народа вирішила продовжувати переговори з четниками¹, серед яких було багато обманутих селян.

Рішення наради у Столицях мали велике значення для подолання помилок, зокрема елементів сектантства та анархії, і дальшого розвитку визвольної боротьби.

На кінець вересня 1941 р. у Сербії існувало 23 загони, які об'єднували 14 — 20 тис. бійців². Партизани звільнили на цей час велику територію від ріки Дрини до Сави та Великої Морави. Окупаційні війська та квіслінгівські частини зосередились у містах. Боротьба точилася на підступах до Белграда. У східній та південній Сербії також була звільнена значна територія. У районах, очищених від ворога, формувалися органи народної влади. 17 листопада 1941 р. в Ужиці був створений Головний Народно-визвольний комітет — вищий орган революційної влади у Сербії³. Треба було готуватися до зимових умов боротьби.

У Чорногорії восени 1941 р. здійснена була реорганізація партизанських загонів, створений Головний штаб НВПЗ Чорногорії та Боки. У Санджаку був свій Головний штаб. На кінець листопада вже існувало 6 загонів, до складу яких входило 44 батальйони з кількістю бійців 20 000 чоловік⁴. За вказівкою Верховного штабу був сформований Чорногорський партизанський загін⁵.

Розвивалась далі і визвольна боротьба у Хорватії. На початку жовтня 1941 р. у Крбавиці на нараді ЦК КПХ з воєнними та політичними керівниками повстанців Ліки, Банії, Кордуна, Хорватського примор'я та Горного котара було винесено рішення про реорганізацію партизанських частин, про зміцнення народної влади, посилення бойових операцій та активізацію політроботи в масах. Після цієї реорганізації в Хорватії діяло понад 10 партизанських груп, 17 батальйонів та 6 загонів, у яких налічувалося 7 000 бійців⁶.

Головний штаб НВПЗ Боснії та Герцеговіни також реорганізував партизанські сили. Було сформовано 11 великих партизанських загонів. До їх складу ввійшов 41 батальйон⁷. Значна кількість військових частин НХД зазнала поразки. Партизани звільнили від ворога значну територію.

У Словенії спільно з партизанськими загонами діяли служба інформації та безпеки і захисту народу, які спиралися на підтримку мас. Велике значення для розвитку визвольної боротьби в Словенії мало створення 16 вересня Словенського Народно-визвольного комітету. Наприкінці 1941 р. Головний штаб НВПЗ Словенії сформував 4 батальйони та одну самостійну роту⁸.

¹ Р. Чолаковић. Названа работа, т. 1, стор. 355—357, 372; Преглед ист. С. К. Ј., стор. 343.

² Ј. Марјновић и П. Морача. Назв. работа, стор. 49; Д. Пленча. Названа работа. «Борба», јул 1966; А. Јовановић. Преглед народно-ослободилачке борбе, Београд, 1947, стор. 21.

³ Д. Дудић. Дневник 1941, стор. 6; Р. Чолаковић, Назв. работа, т. 1, 1966, стор. 367—368; Н. Лубичић, Ј. Поповић, М. Ковачевић, М. Радовановић Фабрин. Ужице 1941, Београд, 1961, стор. 331, 333.

⁴ Д. Пленча. Названа работа. «Борба», 25 јул 1966; Див. також: Батрић Јовановић. Црна Гора у Народно-ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији, т. I, Београд, 1960, стор. 304, 322, 327, 338, 358, 364; 36. ДП НОРЈН, т. III, кн. 1, стор. 125—126.

⁵ 36. ДП. НОРЈН, т. III, кн. 1, стор. 137, 163, 169, 215, 216.

⁶ Д. Пленча. Названа работа, «Борба», 25 јул, 1966.

⁷ Там же.

⁸ Дг. Metod Mikiž. Pregled razvoja NOB и Sloveniji. Beograd, 1956, стор. 150—151, 152—153, 186—187, 190—191, 195—196; Д. Пленча. Назв. работа. «Борба», 25 јул, 1966; зв. ДП НОРЈН, т. VI, knj. 1, str. 118.

На визволеній території Югославії, за даними «Борби» від 18 листопада 1941 р., проживало тоді понад мільйон мешканців¹. Народно-визвольні комітети піклувалися про постачання харчів і одягу для партизан та поранених бійців, приділяли увагу охороні здоров'я і культурно-освітній роботі з масами². Це зміцнило зв'язок між партизанами і населенням.

Величезне значення для визвольного руху югославських патріотів мала героїчна боротьба радянського народу проти фашистських загарбників. Початок контрнаступу Червоної Армії під Москвою у грудні 1941 р. та перша велика поразка гітлерівської Німеччини викликали посилення боротьби югославських народів проти окупантів. Фашистський осінній наступ у Сербії не зміг придушити повстання. До кінця 1941 р. визвольний рух поширився майже по всій Югославії, охопивши нові області країни. Збройні сили повстанців мали тоді 43 партизанських загони та 10 самостійних батальйонів, які спільно з дрібними бойовими групами налічували 80 000 бійців³.

Верховний штаб вирішив зміцнити воєнну організацію повстанців. З цією метою 21 грудня 1941 р. із спеціально відібраних кращих сербських та черногорських рот у боснійському містечку Рудь була створена Перша пролетарська бригада, яка мала п'ять батальйонів⁴. Це був початок формування Народно-визвольної армії Югославії. 22 грудня бригада завдала поразки військовим частинам окупантів і четників. Ця дата стала днем народної армії Югославії. У промислових районах Боснії була створена вільна територія, яка стала новим центром збройної боротьби в Югославії. Так успішний розвиток повстання наприкінці 1941 р. привів до всенародної визвольної війни. Комуністична партія Югославії, спираючись на добре організований підпільний партійний апарат, створила могутній Визвольний фронт, забезпечивши міцний зв'язок його з масами.

Велика Вітчизняна війна радянського народу відкрила югославським трудящим перспективу визволення. Традиційні симпатії трудящих Югославії до російського народу та батьківщини Великої Жовтневої соціалістичної революції зміцнили їх віру в силу Радянського Союзу та у перемогу Червоної Армії⁵.

Героїчна боротьба югославських повстанців вже у 1941 р. завдала значного удару військам фашистських окупантів. Успіхи повстання внесли вклад у боротьбу антигітлерівської коаліції.

¹ ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 295.

² Е. Карделј. Пуг нове Југославије. Членци и говори из народно-ослободилачке борбе. 1941—1945, Београд, 1946, стор. 236, 238, 242—243; Преглед ист. С. К. Ј., стор. 365; ИА КПЈ, т. I, стор. 19—20, 295—296. Документи о развоју народне власти, стор. 8—9, 20, 49, 56; 36. ДП НОРЈН, т. I, кн. I, стор. 182; Cetdeset godina, knj. 7, стор. 9, 18—19, 20—21.

³ А. И. Ратников, В. И. Завялов. Югославская народная Армия, М., 1966, стор. 32; Д. Пленча. Назв. работа. «Борба», 27 јул, 1966.

⁴ А. Јовановић. Назв. работа, стор. 32; Д. Пленча. Названа работа. «Борба», 27 јул, 1966.

⁵ И. Б. Тито. У чему је специфичност ослободилачке борбе и револуционарног преображаја нове Југославије. «Комунист», октобар 1946, бр. 1, стор. 2; И. Б. Тито. Зашто излази «Борба», ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 11; А. Јовановић. Назв. работа, стор. 15—16, 18; 36. НОРЈН, т. I, кн. I, стор. 18—22, 29—30; Д. Дудис, Дневник 1941, стор. 139; ИА КПЈ, т. I, кн. I, стор. 152, 163, 208—209, 243.